

Kulturväxter i slottets skugga

– om 1700- talstäppor på Tidö

Rytterne socken
Västmanland

Helén Sjökräst och Josefine Sköld

Länsstyrelsen
Västmanlands län

Riksantikvarieämbetet

SKOGSSTYRELSEN

Kulturmiljövård
Mälardalen

Kulturväxter i slottets skugga

- om 1700-talstäppor på Tidö

Ryterne socken
Västmanland

Helén Sjökvist och Josefine Sköld

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmmd.se

© Kulturmiljövård Mälardalen 2007

Omslagsfoto: Josefina Sköld. Syrener vid Linnäs 2006.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2006/01407.

ISSN: 1653-7408
ISBN 13: 978-91-85591-13-8

Tryck: Just Nu, Västerås 2007.

Innehållsförteckning

Sammanfattning	5
Introduktion	6
Inledning	6
Bakgrund	6
Projektet	6
Odlingszoner	7
Historisk bakgrund Tidö.....	8
Torpen kring Tidö	8
Jordbruk och trädgårdsodling i Rytterne socken på 1880-talet	9
Aktuella torp i rapporten	11
Syfte och målsättning	12
Metod	12
Resultat och diskussion	14
Upplägg.....	14
Linnäs.....	14
Hästhagstorp/Hagsjötorp	20
Tegelviken	23
Kalvstorp.....	28
Skogsnäs	36
Smedstorp	40
Västra Björnö.....	43
Jämförelse av växtligheten på torpen i Lillhärad, Riddarhyttan och vid Tidö	48
Slutsatser.....	51
Vad har hänt sedan sist?.....	52
Tillägg och rättelser.....	52
Publicering av projektet	52
Bevarande av fruktträd.....	52
Bevarande av kulturväxter	53
Röjning av torp.....	53
Hur går vi vidare?.....	54
Bilagor	55
Referenser	59
Kart- och arkivmaterial.....	59
Litteratur.....	60

Figur 1. På kartan är de sju aktuella torpen i Rytterne socken markerade med rött.
Utsnitt ur Gröna kartan

Sammanfattning

Som en följd av 2004 och 2005 års projekt kring levande kulturväxter vid lämningar efter torp i Lillhärad och Riddarhyttan, kom följande jämförande projekt till stånd. Syftet med projektet var att genomföra en jämförelse mellan de tre olika områdena i Västmanland, Lillhärad med sin jordbruksbygd, Riddarhyttan i Bergslagen och det slotts- och Mälarnära området kring Tidö. Frågor som vi ställde oss var bland annat om resultatet av växtinventeringarna skiljer sig på något sätt i de olika områdena. Kan närheten till en slottsmiljö påvisas i det bevarade växtmaterialet. Finns skillnader i torpens ålder?

För att försöka svara på några av dessa frågor valdes sju övergivna och raserade torp ut kring Tidö i Rytterne socken.

Då torpen kring Tidö övergavs tidigare än i de två andra undersökningsområdena fanns inte samma unika fotomaterial som förut, varför beskrivningen av torpen denna gång ser annorlunda ut.

Resultatet av fältinventeringen visar att färre arter av kulturväxter hittades kring Tidötorpen än i de båda andra områdena. Studien av de historiska kartorna visar att åldern på torpen var ungefär densamma. Att färre antal arter påträffades här, kan till viss del säkert förklaras av att Tidötorpen övergavs tidigare än torpen i de andra studierna. Även det moderna skogsbruket har på sina ställen bidragit till kulturväxternas påskyndade reträtt.

Vid torpen kring Tidö, såväl som i Riddarhyttan och i Lillhärad, är buskar som syren spirea och snöbär de stora vinnarna. Buskarna med sina tåliga vedartade stammar breder ut sig mer och mer för varje år med hjälp av rotskott. De gamla ursprungliga arter av kulturväxter som trots detta hittades kring Tidötorpen har ett klart bevarandevärde.

Färre perenner har påträffats vid Tidö och i Riddarhyttan än i Lillhärad. Detta har troligen flera förklaringar. Ju längre sedan ett torp övergavs, desto troligare är det att växterna försvunnit, men trots att det är mer än 150 år sedan vissa av torpen övergavs, hittas fortfarande kulturväxter vid lämningarna. Några bevis för att dessa växter är så gamla finns naturligtvis inte, men tanken svindlar!

Tack till:

- David von Schinkel, som låtit oss ta oss an torplämningarna runt Tidö slott.
- Rytterne hembygdsförening, för att ni ställt ert arkiv till vårt förfogande.
- Stefan Thulin, för bearbetningen av de gamla fotografierna från Kalvstorp.
- Alla andra som hjälpt till på olika sätt så att projektet kunde genomföras.
- Elisabeth, som tragiskt inte längre finns bland oss. Vi jobbar vidare i projektet enligt dina ambitioner.

Introduktion

Inledning

Då vi i arkivmaterialet hittade uppgifter om trädgårdar hos några av 1700-talets torpare på Tidö började titeln på denna rapport gro. Flera av växterna som finns uppräknade i de studerade husesynsprotokollen finns kvar än idag.

Så, med följande rapport vill vi ånyo försöka oss på att levandegöra ett stycke kulturhistoria. Åter igen handlar det om de kulturväxter som fortfarande står kvar kring ett antal raserade torp. Denna gång koncentrerar vi oss runt Tidö slott vid Mälaren, i Rytterne socken i södra delen av Västmanlands län. Resultaten härifrån jämförs med 2004 års projekt, i jordbruksbygden i Lillhärad och 2005 års projekt, i bergslagsbygden kring Riddarhyttan.

Bakgrund

Projektet

År 2004 genomförde Skogsvårdsstyrelsen i Västra Mälardalens distrikt och Västmanlands läns museum en studie av kvarstående kulturväxter kring lämningarna efter ett tiotal torp i Lillhärad socken, strax nordväst om Västerås. Projektet syftade bland annat till att jämföra växtligheten på fotografier tagna kring sekelskiftet år 1900, med den som finns på samma plats idag. Men studien inriktades även på att finna ett äldsta belägg i de historiska kartorna för torpen, för att eventuellt kunna fornminnesklassa dessa och om möjligt finna skillnader i växtligheten beroende på torpens ålder (Sköld & Aman, 2004).

Under 2005 gjordes en jämförande studie av kvarstående kulturväxter kring tio torp vid Riddarhyttan i Skinnskattebergs socken, samt en komplettering av 2004 års projekt med inventering av vår- och försommarväxter kring Lillhäradstorpen. Ambitionen var att göra studien i ett landskap med en annorlunda topografi och odlingszon, med andra ord, i en annan del av länet, för att se om resultatet från Lillhärad var representativt även för Bergslagen. Då bildmaterialet för torp i bergslagssocknarna i arkivet på Västmanlands läns museum var magert, inleddes en intensiv jakt på fotomaterial i samarbete med ortens innevånare. Liksom 2004 års studie var 2005 års projekt ett samarbetsprojekt mellan Länsstyrelsen i Västmanlands län, Riksantikvarieämbetet, Skogsvårdsstyrelsen i Västra Mälardalens distrikt och Västmanlands läns museum (Sköld & Aman, 2005).

Efter första årets projekt i odlingszon 3, i jordbruksbygden i Lillhärad och andra årets projekt i odlingszon 4, i bergslagsbygden kring Riddarhyttan, kändes det givet att försöka få till en sista och avslutande studie i den sista av odlingszonerna, zon 2 i de Mälarnära delarna av Västmanland. Återigen söktes pengar inom ramen för 28:26, bidrag för kulturmiljövård, från Riksantikvarieämbetet. Besked om att påbörja projektet kom under våren 2006 och arbetet med att hitta ett lämpligt område vid Mälaren tog sin början. Ångsö och Ridöarkipelagen var två förslag på områden som övervägdes, men som övergavs på grund av svårigheten att hitta tillräckligt många övergivna torp. Valet föll istället på området kring Tidö slott i Rytterne socken sydväst om Västerås. Förhoppningen var att hitta torplämningar med anor ner till 1600-talet då slottet byggdes och med ett rikt arkivmaterial med uppgifter om torptäppor med

influenster från de rika slottsparkerna. Projektet kom inledningsvis att gå på sparlåga på grund av sjukdom. Under hösten kom behovet av arkivstudier att medföra att Helén Sjökvist kom in i projektet.

Även 2006 års projekt är ett samarbetsprojekt mellan Länsstyrelsen i Västmanlands län, Riksantikvarieämbetet, Skogsstyrelsen Västmanlands distrikt och Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen. Josefina Sköld på Skogsstyrelsen och Helén Sjökvist på Stiftelsen Kulturmiljövård i Mälardalen har stått för projektets genomförande. Sofia Andersson på Länsstyrelsen i Västmanlands län har bistått med rekognosering och kartläggning av de olika grunderna i fält. Helén ansvarar för den antikvariska delen med arkiv- och kartstudier och Josefina ansvarar för den biologiska delen.

Odlingszoner

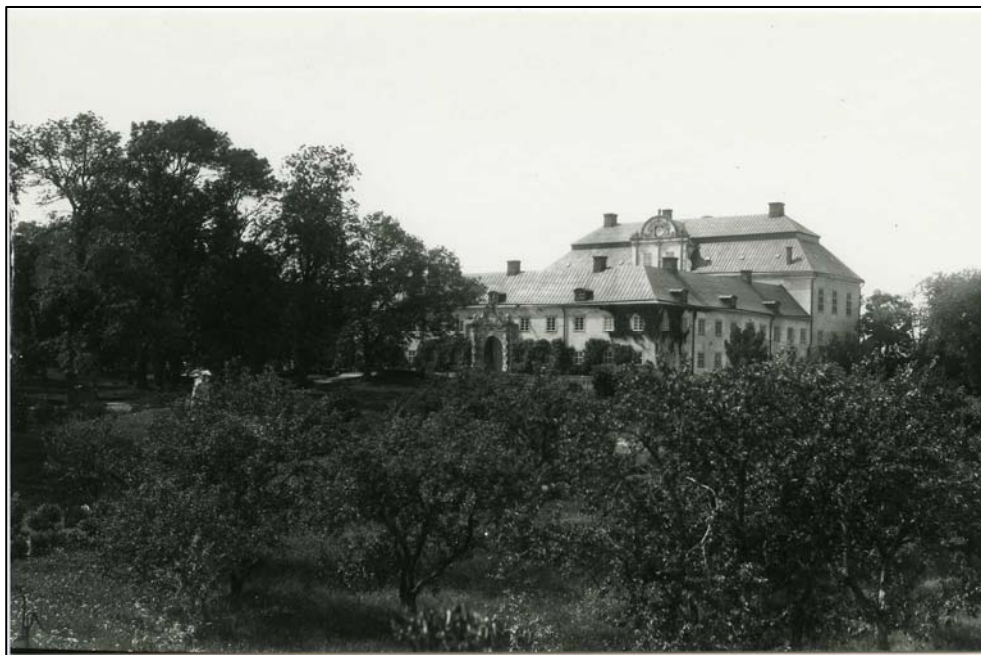
Olika omständigheter inverkar på en växts förmåga att härda ut i olika miljöer. Höjden över havet inverkar på vegetationsperioden som blir kortare ju högre upp man kommer. Hav och stora sjöar har en temperaturutjämnande inverkan. Vind och tillgången på vatten, berggrund och jordmån, växtens genetiska egenskaper och dess ursprung är andra faktorer som påverkar.

Riksförbundet Svensk Trädgård har delat in Sverige i åtta odlingszoner, där zon 1 finns i landets mildaste delar och zon 8 i de kälteste regionerna. Ju högre zonal som anges för en växt, desto hårdigare anses den vara. Att en växt är hårdig kan uttryckas som att den tål kraftiga och snabba temperaturförändringar, men också att den klarar mycket låga temperaturer under långa perioder. Vintrar med omväxlande kalla och varma perioder, som det ofta är i vissa delar av landet, är för en del växter alltså svårare än mycket kalla men stabila vintrar. För perenna växter är det svårt att säga hur långt norrut de klarar sig, då de varje år vissnar ner och övervintrar med knoppar i marken. Är det snö på marken klarar sig dessa växter bättre än om det fryser när det är barmark.

Uppgifter om i vilken odlingszon växten är hårdig finns därför endast att få för vedartade växter som buskar och träd (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993). Hårdigheten för perenner anges mer allmänt som ”endast för Sydsverige” eller ”mycket hårdig”. Lillhärad, relativt nära Mälaren, hör till zon 3 medan Ridderhyttan som är högre beläget och längre från vatten ligger i zon 4. Tidö, precis vid Mälaren, ligger i zon 2. Ovanstående information är direkt hämtad från Riksförbundet Svensk Trädgårds hemsida.

Historisk bakgrund Tidö

Namnet Tidö kan eventuellt ha uppstått redan under järnåldern (Brink, 2002). Området bestod vid denna tid av många små öar som så småningom växte samman. Det äldsta belägget för namnet är från 1478, då det skrevs Tydöön, och därefter 1516, då det skrevs Tijdöö. Hur namnet skall tolkas är oklart, men det har föreslagits att det kan ha med ett dialektalt ord för fisklek eller med ett fornvästnordiskt ord för isfri att göra.

Figur 2. Tidö slott med fruktträdgård, omkring 1920.

Under senmedeltiden, det är osäkert exakt när, uppfördes ett fast hus på Tidö (Ström, 2004). Vid den tid då sätesgården och det fasta huset etablerades fanns redan två frälsegårdar i byn (Ersson, 2002). Byn var troligen belägen på en platå cirka 300 meter sydöst om slottet. Ruinen efter det fasta huset, sedan 1600-talet kallat Oldenburg, ligger kvar nordväst om det nuvarande slottet. År 1610 ärvde Anna Åkesdotter Bååt Tidö (Ström, 2004). Hon var då sedan år 1608 gift med statsmannen Axel Oxenstierna, en av förgrundsgestalterna i Sveriges 1600-tals historia. Det gamla fasta huset var dock en alltför anspråkslös bostad för det blivande riksrådet och rikskanslern. Han beslöt sig för att uppföra en helt ny bostad av mer ansenlig storlek och med en ståndsmässig inredning. Arbetet med det nya slottet påbörjades år 1625 och kom att pågå i cirka 20 år. Oxenstierna kom så småningom även att anlita de kända arkitekterna Simon de la Vallée och Nicodemus Tessin d.ä. för arbetet med slottets utformning.

Torpen kring Tidö

I Rytterne socken finns flera torp med medeltida ursprung, anlagda som landbotorp¹ på öarna (Brink, 2002). Flera av de aktuella torpen vid Tidö fanns etablerade redan vid slutet av 1600-talet. Därefter tillkom vissa under 1700-talet.

¹ En landbo var en arrendator som brukade frälse- eller kyrkojord mot en årlig avgift (avrad) till jordens ägare.

Förutsättningen för säterierna var att de bönder och torpare som lydde under godset deltog i jordbruksarbetet på sätesgården (Hellspong, 1991). Under 1700-talet ökade antalet torpare i Sverige och dessa blev även en allt viktigare källa till arbetskraft på de stora gårdarna. Exempelvis gjorde torparen på Kalvstorp fyra dagsverken i veckan och torparen på Skogsnäs tre dagsverken i veckan år 1818 (RA Tidö husesyner 1816-34).

De stora gårdarna i Rytterne socken, med undantag av Stora Ekeby, hade på 1880-talet kvar det gamla systemet med torpardagsverken (Wrangel, 1886). På Tidö fanns enligt ett informationsblad inför en försäljning på 1880-talet nio torp under gården samt flera mindre lägenheter (VLM arkiv). Man hade 2000 fria mans- och 300 fria kvinnodagsverken, samt dessutom omkring 1000 överdagsverken. För dessa överdagsverken betalade man 50 öre för mans- och 29 öre för kvinnodagsverken. Till detta kom även skyldighet för torpens invånare att mot ersättning om en krona per dag även ställa upp med kördagsverken.

Under 1800-talet kom dock en ny organisationsform på gårdarna att slå igenom, nämligen statsystemet. Detta kom att bli en betydelsefull förändring för såväl den sociala som fysiska miljön kring herrgårdarna (Hellspong, 1991). Genom att statarna bodde vid huvudgården i stället för på arrendetorp uppfördes särskilda statarbostäder, i Tidös fall exempelvis de så kallade Fröjdesalen och Jämmerdalen (Klang, 1997).

Vid 1800-talets mitt tycks tillbakagången av antalet torp börja i Rytterne. Detta följer även den tendens som fanns i såväl länet som hela riket. Torparklassen hade börjat gå tillbaka kraftigt redan på 1860-talet, men tillbakagången var till en början mindre i Mälardalsområdet än i övriga riket (Betänkande angående torpareklassens tillbakagång, 1911). Så småningom accelererade utvecklingen och år 1900 fanns det i Västmanlands län 2 147 torp, ett antal som sjönk med 578 stycken fram till 1910. Av dessa blev omkring hälften friköpta och hälften igenlagda.

De tidiga orsakerna till denna tillbakagång låg ofta hos jordägarna. Bland annat var övergången till modernare jordbruksmetoder på de större gårdarna en viktig faktor. Jordägarna kom att se det som mer lönsamt att själva odla den åkermark som fanns vid torpen, än att upprätthålla det gamla systemet med torp och torpardagsverken. Man hade även ett ökat behov från jordägarnas sida att kunna disponera sina jordbruksarbetare på ett friare sätt, något som lättare lät sig göras i ett system med statare än med dagsverkstorp (Betänkande... , 1911). I synnerhet efter 1880-talet finns orsakerna till minskningen av antalet torp också att söka hos torparna själva. Industrierna och emigrationen till i första hand Nordamerika medverkade i allt större grad till att torpen övergavs omkring sekelskiftet. För torparna vid Tidö var det troligtvis de framväxande industrierna i Västerås som drog till sig mycket av arbetskraften. Man kan även konstatera att det i husesynslängderna finns nämnt barn födda i Stockholm som bor hos exempelvis morföräldrar på torpen kring Tidö.

Torparen hade inte heller råd att följa med i den effektiviseringsvåg som kom efter skiftena. Man hade brist på resurser, maskiner och utbildningsmöjligheter. Då barnen i allt större utsträckning flyttade till andra yrken inom industrin eller till Nordamerika minskade även torparens möjligheter till inkomst, då han inte hade råd att hålla någon dräng i och med stegrande arbetslöner. Torparförhållandet moderniserades så småningom under 1900-talets början så tillvida att man övergick till vanliga arrenden, utan dagsverksskyldighet.

Jordbruk och trädgårdsodling i Rytterne socken på 1880-talet

Då Wrangel beskrev Rytternebygden på 1880-talet framträder en bild av ett jordbruk i förändring. Tidigare hade tvåsådesbruket varit rådande i trakten och vid Tidö hade den odlade jorden varit uppdelad i två gårdar som lär ha kallats Kalfsgårdet och

Tegelviksgärdet (Wrangel, 1886). På de större gårdarna i socknen hade cirkulationsbruk emellertid blivit infört vid den tid som Wrangel beskriver. På Tidö hade man en åttaårig växtföljd och på Fiholm en sjuårig. Vid de mindre gårdarna höll ”den mera konservativa och mot nyheter misstrogn allmogen” kvar vid den gamla tvåsådesordningen.

Jordbruket var den huvudsakliga inkomstkällan för socknen (Wrangel, 1886). I viss mån förekom fiske som en inkomstkälla men enbart för enstaka yrkesfiskare. Trädgårdsskötseln var även den endast en mindre bisyssla, främst förbehållet de stora gårdarna. Wrangel framhäver att trädgårdsskötseln stått jämförelsevis högt i socknen sedan 1600-talet. Främst syftar han kanske då på trädgården vid Tidö slott som troligen anlades under Axel Oxenstiernas tid. Redan på 1600-talet fanns det i trädgården ett växthus med uppvärmningsmöjligheter. I detta växthus förvarades växter som citron, fikon, lagerbärsträd, mullbärsträd, pomerans, valnöt m.m. Trädgårdarna vid Vikhus och Stensjö är även de omtalade från 1600-talet.

Figur 3. De större gårdar i Tidös närhet som nämns av Wrangel. Utsnitt ur Gröna kartan blad 10G NO Eskilstuna 1994.

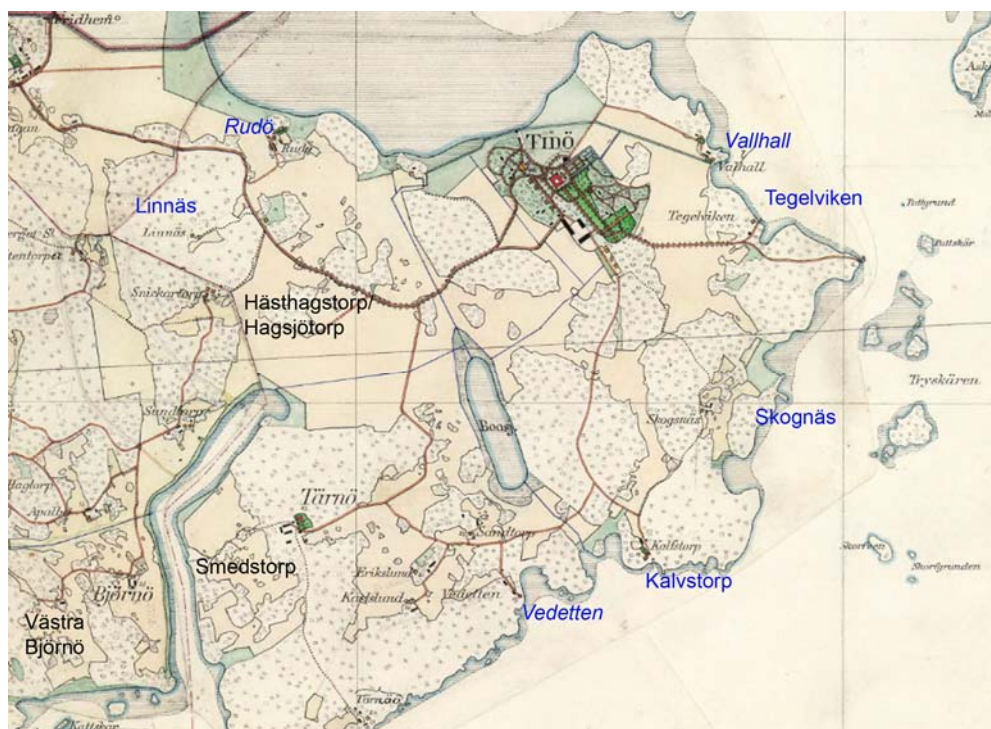
På 1880-talet hade åtminstone de större gårdarna som Stora Ekeby, Fiholm, Stensjö, Tidö och Vikhus vidsträckta trädgårdar. Vid flera av de mindre gårdarna, exempelvis Giresta, Hornsvik, Lagersberg och Prästgården fanns mindre trädgårdsanläggningar, vilka uppgavs lämna god avkastning. Avsättning för dessa trädgårdsprodukter fanns i Västerås och Eskilstuna. Vid de flesta bondgårdarna och torpen fanns visserligen smärre trädgårdar med fruktträd och trädgårdsland, men försäljning av trädgårdsprodukter tycks endast ha skett från de större gårdarna.

Trädgården vid Tidö sköttes av arbetare under trädgårdsmästarens ledning (Klang, 1997). Troligen fanns bland arbetarna även dagsverkstorpere. I trädgårdsmästarens arrende ingick att han skulle leverera det som behövdes från trädgården till slottet. I övrigt såldes varorna på torget i Västerås. Höll man sig väl med trädgårdsmästaren kunde man få några plantor till det egna torpet. Hjalmar Klang beskriver i sin berättelse om livet på Tidö hur hans far, som var god vän med trädgårdsmästare Liljeberg, fick dahlior och andra växter som gjorde trädgården hemma ”sagolikt fin”.

Aktuella torp i rapporten

Figur 4. Tidö på karta upprättad 1687 med aktuella, då befintliga torp markerade med svart text.

Figur 5.: Häradsekonomska kartan från 1911 med aktuella, då fortfarande befintliga torp markerade med blå text och redan försvunna torp markerade med svart text. Blå kursiverad text innebär att namnen nämns i rapporten men platserna har ej undersökts.

Syfte och målsättning

Syftet med projektet var en jämförande och avslutande studie av de kulturväxter som överlevt kring de raserade torpen vid Tidö. Inventeringen skulle innefatta hela växtsäsongen.

Målsättningen var liksom i de två tidigare studierna, att inventera och presentera tio torp. Situationsplaner skulle ritas upp över torpen och deras omgivningar. Arkivstudier skulle göras för att om möjligt finna ett äldsta belägg i de historiska kartorna beträffande torpens ålder vid Tidö. Vidare skulle man jämföra resultaten med dem från Lillhärad och Riddarhyttan och förhoppningsvis även finna fotografier på torpen och dess invånare så att resultatet skulle bli mera levande och överensstämma med tidigare rapporter.

I skrivande stund återstår ännu att redovisa 2005 års rapport för ortsborna i Riddarhyttan. Ambitionen är att detta ska ske under 2007 liksom redovisning av Tidötorpen.

Metod

Det geografiska området runt Tidö är mindre än de tidigare områdena och därtill kommer den stora efterfrågan på Mälarnära sommarstugor, vilket gör att många av torpen eller platsen för tidigare torp är bebyggda i dag. Med historiska kartor från bland annat 1687 som utgångspunkt lokaliserades så många torp som möjligt. Dessa besöktes i fält för att bestämma om det där fanns förutsättningar för att göra en växtinventering. Då materialet visade sig vara sparsamt, togs samtliga torp med som uppfyllde kriterierna att vara övergivna och så pass isolerat belägna att man kan tro att ingen påverkan från dagens odlingar sker. Trots att skogsbruket på vissa av torpen bedrivits med omild hand togs dessa torp med i studien. Sex torp och ett hemman valdes ut inom dagens fastigheter Tidö 1:347 och Björnö 3:1. På Tidö ägor ligger torpen Linnäs, Hästhagstorp, Tegelviken, Kalvstorp, Skogsnäs och Smedstorp och inom fastigheten Björnö ligger hemmanet Västra Björnö (se figur 1). Försättningsvis benämns alla ställena som torp.

För att ge belägg för torpens ålder har historiskt kartmaterial från Lantmäteriet studerats i skannad form. Dessutom har husförhörslängder studerats i såväl mikrofilmad form på Västerås stadsbibliotek, som i original på Landsarkivet i Uppsala. Genom att koppla samman denna information har man kunnat konstatera att flera av torpen funnits redan i slutet av 1600-talet.

I de två tidigare studierna har fotografier haft en framträdande roll i presentationen. Någon motsvarighet till det unika fotomaterial som fanns i Eva Timms bilder på torpen i Lillhärad kring sekelskiftet 1900, eller ortsbefolkningens bilder i Riddarhyttan, för torpen vid Tidö visade sig vara mycket svårt att få fram. Annat arkivmaterial har därför fått ligga till grund för att skapa en bild av hur torpet varit utformat. De få bilder som ändå hittats är tagna på ett sådant sätt att det inte går att leta sig tillbaka till samma plats som fotografen en gång stod vid. Kvaliteten är dessutom väldigt dålig.

Av Tidös gårdsarkiv finns hela 99 hyllmeter bevarat på Riksarkivet i Stockholm. Bland detta material återfinns flera syneprotokoll från de torp och gårdar som legat under Tidö. Synerna hölls i samband med att en ny brukare tillträdde och protokollen innehåller en beskrivning av byggnadernas, jordbrukmarkens och hägnadernas skick. Dessa har i några fall kunnat jämföras med kartmaterialet.

De sju torpen har besökts vid flera tillfällen under växtsäsongen. Det första besöket skedde tidigt i maj då våren stod i full blom och vårväxterna kunde inventeras. Ett andra besök gjordes innan semestern då sommarperennerna dokumenterades. I augusti gjordes nästa besök och i september ytterligare ett för att samla in frukt för bestämning. I november, när den mesta av vegetationen lagt sig, ritades grunderna upp. En ungefärlig situationsplan har upprättats över varje torplämning. Observera att dessa inte gör anspråk på att vara exakta.

Hamlade träd och ympar har eftersökts i terrängen. Bestämning och namngivning av växterna följer Krok & Almquist 1994, 28:e upplagan, 2:a tryckningen. För sammanställning av referenser till de historiska kartorna, se bilaga 1. För teckenförklaring till situationsplanernas växter, se bilaga 2 och för vilka växter som hittats vid vilka torp, se bilaga 3. För figurreferenser se bilaga 4 och tabell över vilka torp växterna beskrivs vid se bilaga 5.

Figur 6. Äppelallé vid Tidö slott.

Resultat och diskussion

Upplägg

Här inleds med en beskrivning av de sju torpen kring Tidö slott som studerats. Därefter redogörs för resultaten både vad gäller torpens förekomst i kartorna och de kvarstående kulturväxterna. Först redovisas de sex torpen på Tidö, därefter hemmanet på Björnö. Under varje torp presenteras vilka kulturväxter som påträffats där. Förekommer en art på mer än ett torp beskrivs den på ett av dessa med artnamnet markerat med fetstil och på övriga torp nämns den bara (se bilaga 5). Efter denna redogörelse görs en jämförelse av växtligheten på torpen i Lillhärad, Riddarhyttan och Tidö, samt slutsatser av de tre årens inventeringar. Därefter kommer en presentation av vad som hänt sedan förra rapporten och vad som ytterligare framkommit av projekten.

Linnäs

Linnäs finns omnämnt i husförhörslängder åtminstone från tidigt 1700-tal, möjligen finns det även i den äldsta husförhörslängden från 1680-1700. Fram till husförhörslängden 1823 kallas torpet emellertid Lindnäs. Vid denna tid låg marken under Vikhus, men år 1863 genomfördes ett byte mellan Vikhus och Tidö, där Vikhus bytte bort Linnäs och Rudö (se karta sid 11), och istället fick Björnö. Linnäs var mantalssatt till $\frac{3}{4}$ mantal och omfattade år 1852 4 tunnland och 22 kappland åker, 2 tunnland och 22 kappland ängsmark samt 21 tunnland och 24 kappland hagmark² (Torpinventering).

Figur 7. På kartan från 1863 har Linnäs en spridd gårdsstruktur. Troligen är det mangårdsbyggnaden som ligger i nordväst. Pilen anger ungefärligt norrläge.

² Kappland: areal 0,01542 hektar, 1 kappland = 1/32 tunnland.

Det moderna tunnlandet som bland annat användes av lantmätarna bestod av 14 000 kvadratalnar 4 937 m². Andra äldre enheter finns också.

Till Linnäs hörde förutom bostadshuset, uthus, ladugård, loge, källare m.m. (Torpinventering). En källa fanns även i kanten vid inägan ca 20 meter öster om torpet. Byggnaderna vid Linnäs lär ha rivits på 1910-talet för att återuppföras vid Tärnö.

Den siste brukaren på Linnäs hette Carl Erik Danielsson (Församlingsbok, 1910). Han var född 1834 och var till yrket även finsnickare. På torpet bodde också hans hustru Christina Vilhelmina Jonsdotter, född 1840, samt dottersonen Carl Ivar Danielsson, född 1889 i Maria Magdalena församling Stockholm. Denna dotterson står även omnämnd i församlingsboken som barnhusbarn.

Figur 8. Linnäs finns fortfarande markerat på häradseconomiska kartan från 1911, men kort därefter lär byggnaderna ha försvunnit.

Terräng: Linnäs är beläget i en storblockig terräng sluttande mot söder.

Beskrivning: Inom området är idag en grund efter bostadshuset synlig, cirka 9 x 6 m stor med ett spismursröse innehållande tegel, cirka 0,5 meter högt. Nordväst om husgrunden är eventuellt rester av en lada. Väster om huset är också resterna av en jordkällare 4 x 4 meter, ingrävd i en sydsydöstsluttning. I området finns också en vattenkälla, ca 2 meter i diameter.

Skador: Området är delvis skadat av dikning i sen tid.

Figur 9. Grunden efter bostadshuset med spismursröse, på Linnäs syns tydligt än idag. Till höger i bild skimtar syrenbuskar och vintergrönan med sina gröna blad.

Linnäs är det torp i Tidöinventeringen som uppvisar mest och flest kulturväxter. Strax intill källargrunden finns en stor ek och vid husgrunden står en vildapel och en **lönn**, *Acer platanoides*. Träd som planterats i anslutning till huset och som tilldelades övernaturlig, beskyddande verkan kallas vårdträd. Ett träd står ofta framför huset eller också har man planterat ett träd på vardera sidan om grinden, för att beskydda dess invånare. Lönnen är väldigt vanlig som vårdträd i Bergslagen men planterades även på andra håll i landet och har odlats åtminstone sedan 1700-talet. Löven användes till kreatursfoder och virket till slöjd och finare snickeriarbeten, som musikinstrument och intarsia (Carlberg, 1988). Yx- och räfskaft av lönn lär ha gett mindre blåsor än skaft av andra träslag (Almgren *et al*, 2003). Barken har använts som gult och rött färgmedel. Stammens saft är under savstigningen på våren mycket riklig och kan liksom den nordamerikanska sockerlönnen inkokas till socker (Lindman, 1974, band 6). Under 1700- och 1800-talet hyste man i Sverige stora förhoppningar om lönnen som sockerproducent. Produktionen fick dock aldrig någon praktisk betydelse och intresset avtog så småningom (Almgren *et al*, 2003). Arten odlas ofta för sina vackra höstfärgers skull. Skogslönnen är hårdig till zon 5 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

Figur 10 & 11. Pestskräp har vår floras största blad. Vid källan på Linnäs växer mängder med pestskräp.

På flera ställen runt grunderna finns måbär, skogstry och krusbär. Från vattenkällan och ut på den öppna marken i söder finns ett stort område med **pestskräp**, *Petasites hybridus*, som även kallas pestilensrot eller pestrot och som med sina 75 cm i diameter har vår floras största blad. Växten är tvåkönad och honplantor är mycket sällsynta i Norden. Pestskräp är en gammal medicinalväxt, vars rotstock innehåller en illaluktande flyktig olja som ansågs hjälpa mot pestsmitta. Den infördes och odlades till följd av detta, som så många andra av våra torpväxter, i klosterträdgårdar (Lindman, 1974, band 9). På 1950-talet upptäcktes i oljan den aktiva substansen petasin, som är en alkaloid nästan 15 gånger så effektiv som papaverin, vilket används som kramplösande medicin. Växten kommer ursprungligen från Syd- och Centraleuropa, västra Sibirien och Kaukasus och omnämns första gången på 1600-talet (Den virtuella floran, 2007).

Figur 12. Blommande pestskräp.

Mellan husgrunden och källan finns dessutom imponerande buskage med lila syren. Här slingrar även **kaprifol**, *Lonicera caprifolium*, som odlas än idag som trädgårdsväxt och har gjort så sedan 1800-talet (Carlberg, 1988). Kaprifolen kommer ursprungligen från Balkan och Kaukasus (Mossberg & Stenberg, 2003). Den odlade kaprifolen skiljs från den vilda genom att bladen är hopväxta runt stjälken medan de på den vilda varianten är fria (Lindman, 1974, Band 8).

Figur 13. Kaprifolen har blommat över och bildat en liten röd frukt.

Figur 15. Nypon

Kaprifolen klänger i buskar och träd och på flera ställen är den tätt omslingrad med **nypon**, *Rosa sp.* varav det finns en uppsjö av sorter med hårdighet upp till odlingszon 6 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993). Ingen närmare bestämning av sorterna på Tidö har gjorts och därmed kan inget sägas om deras hårdighet. Av de C-vitaminrika nyponen kan man göra nyponsoppa.

Figur 14. Kaprifolen på Linnäs på väg att slå ut.

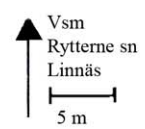
Figur 16. Vintergrönan ser på håll ut som en blåsippbacke i blomningstid.

Inom samma område breder även **vintergröna**, *Vinca minor*, ut sig och ger nästan intryck av en blåsippbacke i blomningstid. Den kommer ursprungligen från Europa och är en mycket tålig art som finns kvar långt efter att ett ställe övergivits (Mossberg & Stenberg, 2003). Arten är känd i odling åtminstone sedan början av 1800-talet och har använts på bland annat kyrkogårdar (Holzhausen, 1935). Vintergröna kallas även gravmyrten och sinngröna och det svenska namnet syftar på att den är grön året om. Enligt Olle Svedjemyr, som undersökt kulturväxter kring ödetorp i Malexander socken i Östergötland, är vintergrönan en av torpartidens karaktärsväxter (Berglund, 2004). Vintergrönan är härdig till zon 6 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

(Mossberg & Stenberg, 2003) och odlades hos oss redan under medeltiden (Lindman, 1974, Band 4). Det är den rent blåa med korta krökta sporrar som är den ursprungliga (Walfridson, 2002). Akleja kallas även tyska klockor. I den nordiska gudasagan sägs den ha varit alvernas växt och helgad åt himlagudinnan. Växten innehåller blåsyra och på 1600-talet ansågs den ha 11 dygder: mot gulsot, rubbningar i lever och mjälte, njursten, hjärtebäva, skörbjugg, sår, skabb, maktlöshet, kräkningar och fallandesjukan (Beyron, 1977). Linné underkände dock dess medicinska egenskaper då kloka gummor hade ordinerat så stora doser mot skabb att barnen avled (Carlberg, 1988). Den ska även ha använts som afrodisiakum (Olsson, 1982), men numera pryder den bara våra rabatter.

Figur 17. Akleja i knopp.

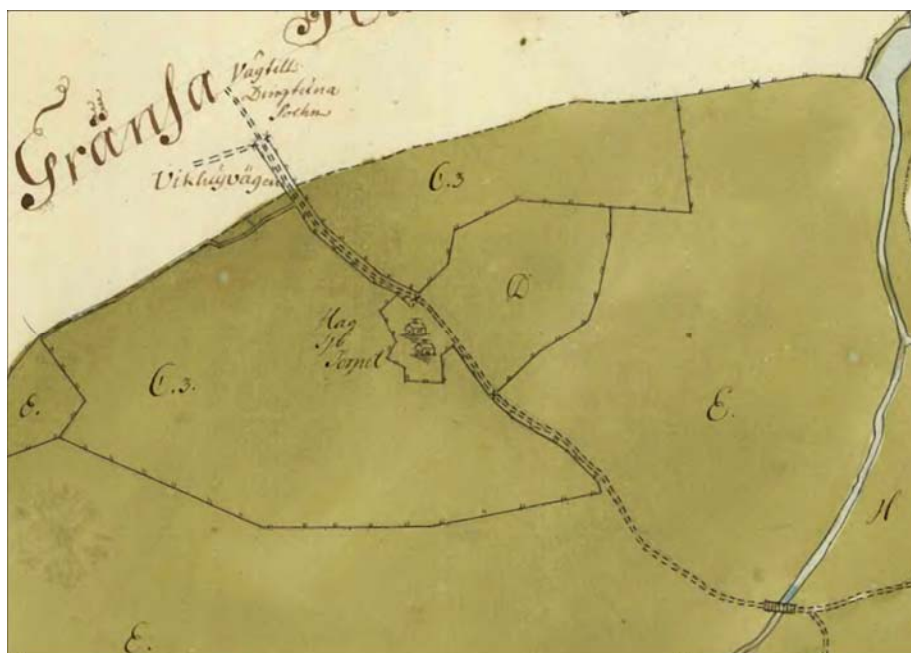
Figur 18. För teckenförklaring se bilaga 2.

Hästhagstorp/Hagsjötorp

På kartan från 1687 (se figur 4) kallas torpet Hästhagstorp, vilket är helt logiskt då det ligger vid Tidös stora och lilla hästhage. Torpet har dock haft flera namn. Från 1680-talet kallas det i husförhörslängder för Hagsjötorp, ett namn som återkommer på kartor från 1700-talet. Mellan 1822-1842 skriver man i husförhörslängderna istället enbart Hagsjö.

I handlingarna för 1786 års karta nämns även "Hagsjö- eller Hakskyttartorpet" vid stora och lilla Hesthagarna. Namnet Hakskyttstorp förekommer även på en karta från 1687, förvarad på Riksarkivet. Hakeskytt kallades en fotsoldat beväpnad med en hakebössa, ett eldhandvapen som under pipan är försedd med hake eller krok. Möjligen har namnet med detta att göra.

Området var i slutet av 1700-talet föremål för en tvist mellan Tidö och Vikhus, vilka båda gjorde anspråk på marken. Tidö brukade marken, men ägarna på Vikhus ansåg att det sedan gammalt tillhörde Vikhus. För att styrka sin nyttjanderätt lät Tidös ägare en rad gamla män vittna till deras fördel (Bilagor till brev daterat 28 april, 1787, angående vittnesmål av äldre män vad gäller gränsen mellan Vikhus och Tidö. RA volym 210). Bland annat vittnade Jan Jonsson, född 1710 i Barkarö by, om att "i min ungdom, innan ännu framlidna grevinnan Elisabet Oxenstjerna bodde på Tidön, torpet Haksjötorpet lydt därunder".

Figur 19. Hagsjötorp är på 1786 års karta markerat med två husschabloner.

På kartan från 1786 finns två husschabloner inritade vid Hagsjötorp. I husförhörslängden 1775 - 1786 finns också uppgifter som tyder på att det funnits två hushåll samtidigt på platsen. Personerna är i längden separerade på två olika uppslag, trots att det rör sig om samma årtal. Personernas födelsedatum visar på fler individer av samma ålder än inom ett hushåll. Med många in- och utflyttningar på torpet vid denna tid kan det dock vara svårt att helt säkert säga om det verkligen rör sig om två hushåll samtidigt.

Torpet finns med i det kyrkliga arkivmaterialet fram till 1840-talet, då det tycks försvinna. På kartan från 1863 finns torpet inte heller markerat.

Figur 20. Kartan från 1788 visar på en relativt omfattande bebyggelse vid Hästhagstorp. Pilen anger ungefärligt norrläge.

Beskrivning: Av Hästhagstorp finns idag bara två synliga grunder efter källare. Var själva boningshuset stått vet vi inte, men troligt på en utschaktad yta intill vägen. De två källarna är stensatta och är 12 x 7 m respektive 6 x 5 m stora.

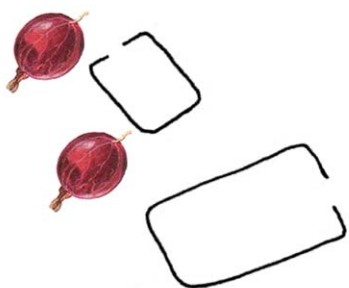
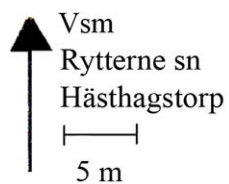

Figur 21. En av källarna vid Hästhagstorp.

Vid platsen där Hästhagstorp en gång låg återfinns idag endast en sorts kulturväxt. Det är **krusbär**, *Ribes uva-crispa*, som har odlats i Sverige åtminstone sedan 1600-talet (Lindman, 1974, band 5) och är vanlig vid äldre torplämningar (Carlberg, 1988). Krusbär kallas även stickelbär och är den enda arten i släktet ripsar (*Ribes*) som har tornar (Mossberg & Stenberg, 2003).

Figur 22. Krusbär finns vid alla torpen på Tidö.

Figur 23. För teckenförklaring se bilaga 2.

Tegelviken

Enligt Wrangel hade området kring Tegelviken även namnet Klostergärdet (Wrangel, 1886). Enligt muntlig tradition skulle de tegelrester som finns på gården ha härstammat från ett kloster. Namnet Tegelviken kommer istället av det tegelbruk som lär ha anlagts på platsen då det nuvarande slottet uppfördes. I marken finns fortfarande en stor mängd tegel. Tidö lär ha haft ett tegelbruk verksamt ända fram på 1800-talet (Västeråsbygden, 1987).

Området har en markerad byggnad på kartan från 1788, men i husförhörslängderna finns inget Tegelviken omnämnt vid denna tid. Det finns förvisso ett Tegelladan, 1701-1786, men detta syftar troligen på Smedstorp (se sid. 11). Eftersom det endast finns en byggnad markerad på kartan är det troligen inte ett bostadshus, det borde i så fall även finnas ekonomibyggnader. Närheten till vattnet gör att man istället kan tänka sig att det är en badstuga, tvättstuga, brygghus eller en ängslada. Tyvärr har textdelen till akten förkommit vilket gör att man inte kan få närmare information.

Figur 24. På kartan från 1788 syns en byggnad vid Tegelviken. Pilen anger ungefärligt norrläge.

Vid Tegelviken fanns vid 1900-talets början en liten stuga, vilken lär ha innehållit tvättstuga med jordgolv och ett rum för en boende. Enlig Sonja Karlsson, född 1906, bodde "en gumma" där (Torpinventeringen). På häradsekonomiska kartan från 1911 finns markerat ett bostadshus och en ekonomibyggnad. Enligt församlingsboken från 1920 bodde vid Tegelviken båtbyggaren Karl Gustav Karlström, änking, född 1871 i Rytterne samt sonen Karl Birger född 1895 i Gävle, sonen Olof född 1905 i Rytterne, dottern Svea Sofia född 1907 i Rytterne samt sonen Johan Edvin född 1900 i Gävle.

Under andra världskriget anlade man en kolugn vid Tegelviken, i vilken man producerade kol till gengasmotorer (Klang, 1997).

Figur 25. På häradseconomiska kartan från 1911 finns ett bostadsbus och en ekonomibyggnad markerad vid Tegelviken.

Terräng: Tegelviken är belägen i en sydöstsluttning ner mot Mälaren.

Beskrivning: I området har endast en husgrund påträffats som kan kopplas till torpbebyggelse. Husgrunden är 10 x 7 m med ett spismursröse innehållande tegel, ca 0,5 m högt. I närheten av torpet ligger också resterna av två tegelbrukslämningar cirka 16 -18 x 15 m stora.

Figur 26. Utsikt över Mälaren från spismursröset vid Tegelviken.

Figur 27. Ekar finns både vid Tegelviken och vid Linnäs.

I slutningen vid husgrunden finns flera krusbärsbuskar och ett berberisbuskage. Flera stora **ekar**, *Quercus robur*, står inklämda bland träden runt lämningar. Dess ved har länge varit uppskattad av människan för sin hårdhet och motståndskraft. Under flera hundra år tillhörde alla ekar kronan, eftersom veden användes till skeppsbyggnad. Upp mot 2000 välväxta ekar gick åt för att bygga ett örlogsfartyg (Almgren *et al*, 2003).

Det var belagt med stränga straff att hugga ner eller skada ekar, till och med småplantor hade samma skydd. Detta är ett skäl till att ekar ibland står kvar mitt ute i åkrar. Ekollonen har använts som svinfoder och som kaffesurrogat, men de har hög halt av garvsyra och är inte lämpliga som människoföda. Ekbark användes i äldre tid vid läderberedning i garverier och för att färga svart (Den virtuella floran, 2007).

Inget annat träd tycks vara förknippat med så många myter, sagor och sägner som eken. Eken har dyrkats som gud och orakel av romare, greker och kelter (Almgren *et al*, 2003). Eken kallas även för skogsträdens konung. Eklövet har tradition som symbol för medborgerliga förtjänster. ”Redan de gamla romarna hedrade sina förtjänta män med eklövskransar, medan lagerkransen var lönen för krigiska bedrifter, senare ock som bekant för vetenskapliga och konstnärliga” (Holzhausen, 1935). Det svenska namnet ek härstammar från fornnordiskans *igjá*, som betyder vördnad (Almgren *et al*, 2003).

I hela området finns flera höga körsbärsträd. Förr var det vanligt att man hämtade hem **fågelbärsplantor**, *Prunus avium*, som man hittade i skogen och planterade vid torpet. Fågelbär kallas även sötkörbär, skogskörbär och vildkörbär (Almgren *et al*, 2003). Bären är söta och det var en fördel på den tiden då socker var en dyr lyxvara (Danielson, 1998). Fågelbärsträdet kom till Skandinavien med klosterväsendet under medeltiden och antagligen redan på 800-talet med vikingarna. Virket har använts till möbler, inredningar och finsnickeri (Almgren *et al*, 2003).

Figur 28. Fågelbär kallas även sötkörbär, skogskörbär och vildkörbär.

Vid husgrunden under körsbärsträden finns ett glesk buskage med **snöbär**, *Symphoricarpus albus*. Den odlas ofta som häckväxt och är en länge kvarstående buske (Mossberg & Stenberg, 2003) som på sina håll kan bli ett ogräs. Den kallas ibland snöbärsbuske eller smällebär. Den upptäcktes i Amerika runt år 1800 och kom till Sverige 50 år senare (Carlberg, 1988). Snöbär är härdig till zon 6 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

Figur 29. Snöbär kan på sina håll bli ett ogräs.

Vid den södra tegelugnen står en vildapel och söder om denna finns ett stort område beväxt med kirskaål. Väster om lämningen finns ett område med **nässlor**, *Urtica dioica*, en ”kulturväxt” som alla lär

Figur 30. Nässlor lär sig de flesta känna igen redan som barn.

sig redan som barn, inte minst för att man bränner sig på den. Nässlor påträffas idag runt torpen där hö-, och gödselstackarna var placerade förr i tiden, eftersom marken där är kväverik.

Nässlor odlades förr i särskilda nässelgårdar för användning i hushållet som mat, medicin och spånadsväxt. Stjälkens starka bastfibrer utnyttjades till att göra ett fint tyg, nättelduk (Lindman, 1974, band 3). Korna utfodrades med torkade nässlor för att höja mjölkproduktionen och ge smöret bättre färg. Även hönsen fick nässlor för att värpa bättre och ge gulan starkare färg. Reumatiska leder piskades med nässlor mot smärta och stelhet. Även ”dårar” piskades och det hände att de ”återfick förståndet” (Hoppe, 1992).

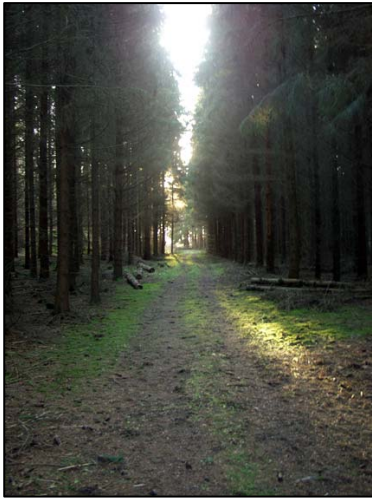
Nässlan är rik på C-vitamin och mineraler och är dessutom relativt proteinrik och har använts för sina urindrivande egenskaper, till att rena blod och mot lungsot och skörbjugg. Färsk rot kokad i vatten kan användas till att färga ägg till påsk, men kan också användas till växtfärgning.

Vsm
Rytterne sn
Tegelviken
5 m

Figur 31. För teckenförklaring se bilaga 2.

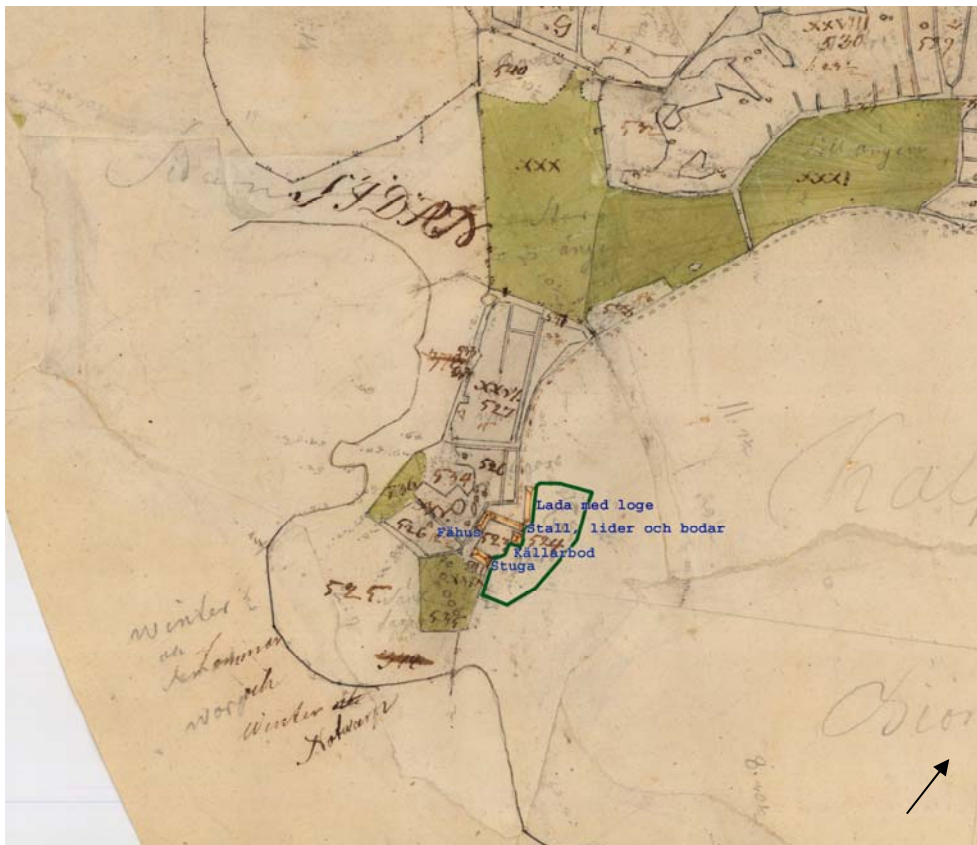
Kalvstorp

Figur 32. Vägen ner till Kalvstorp går genom granskogen.

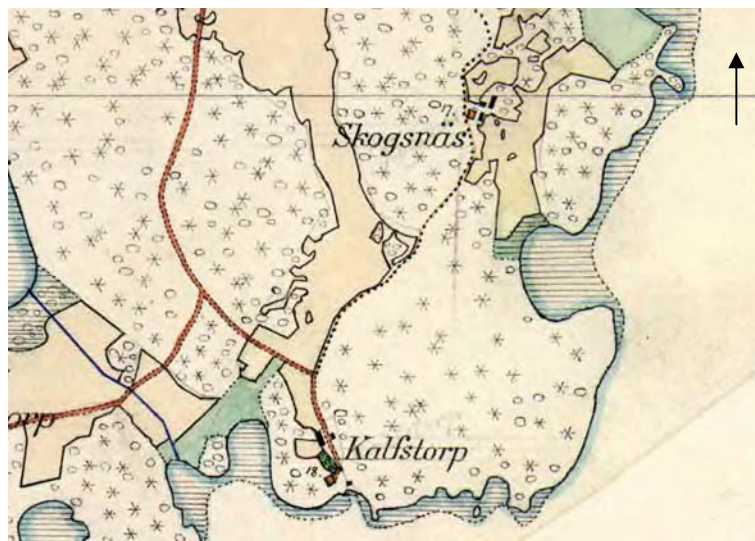
Torpet Kalvstorp fanns redan vid 1600-talets slut och har genom tiderna även kort och gott kallats Kalfs. Så är fallet i de äldsta husförhörlängderna från 1680-1798. Namnet Kalvs tycks ha varit allmänt använt in på 1900-talet som namn på torpet, även om det redan under hela 1800-talet står omnämnd som Kalvstorp i formella sammanhang (Ortsnamnsregistret SOFI).

Enligt husförhörlängden för åren 1680-1700, brukades torpet av Matz Pärsson, född i Ryssland 1640, hans hustru Margareta, sonen Johan och flickan Margareta. Den siste brukaren på torpet var Axel Johansson, även kallad Kalvs-Axel, vilken arrenderade torpet in på 1930-talet (Klang, 1997). Vid denna tid fanns två stugor på torpet, en gammal undantagsstuga, samt en något nyare stuga och förstas ekonomibyggnader. Så småningom revs samtliga bostadshus och uthus på 1940-talet.

Figur 33. Kartan visar Kalvstorp 1788. Vid gårdsbebyggelsen ligger trädgården, här markerad med en grön linje. Norrpilen anger ungefärligt norrläge. Vid en buseyn 1786 uppgavs följande byggnader finnas på torpet: Stuga med kammare och förstuga, 14 alnar lång och 11 alnar bred. 8 varv på syllar. Två fönster. Östra på gården källare med bod. Dito norr 2ne bodar med sina bottnar. I samma räcka lider med ?, med stall och foderrum. Wäster på gården fägården. Fåhus inredd med balkar till bos för 5 creatur och färkäite. Norr utom gården lada med loge och 2ne golv. Höbod i samma. Vid södra änden av ladubyggnad lider (RA volym 207).

Vid en husesyn den 20 juni 1818, då en man vid namn Olof Björkholm tillträdde torpet, beskrevs torpet ha en knuttimrad stugbyggnad som var knappt sju meter lång och knappt tre meter bred. På taket låg torv. Inne fanns en vardagsstuga med öppen spis och bakugn, en kammare och förstuga. Man hade två fönster i stugan och ett i kammaren. Även i kammaren fanns en spis. Till mangården hörde även två olika bodar och en källarbod. På fågården låg ett stall, ett fähus med foderrum och lane³, en trösklada samt en badstuga. Alla byggnader hade halmtak, utom stugbyggnaden och badstugan, vilka hade torvtak.

Figur 34. På den häradsökonomiska kartan över Kalvstorp och Skogsnäs 1911 syns trädgården vid Kalvstorp inritad. Bebyggelsen vid de båda torpen består av såväl bostadshus som flera ekonomibyggnader.

Terräng: Kalvstorp är beläget vid stranden av Mälaren och rymmer flera bebyggelseskikt.

Beskrivning: Tre husgrunder med spismursrösen finns på platsen. Den nordligaste grunden är 7 x 5 m med ett spismursröse av sten cirka 0,4 m högt. Sydöst om denna grund finns ytterligare en husgrund, 6 x 5 m med ett spismursröse av tegel. Längre söderut finns den tredje husgrunden, 7 x 5 m med ett cirka 0,5 m högt spismursröse av tegel. Två uthus/lador kunde iakttas, den nordligaste är 20 x 6 m stor, den sydliga är 8 x 5 m. Tre källare finns kvar, varav två är källargrunder, 5 x 5 respektive 4 x 4 m stora, och en är en källargrop, 4 x 4 m stor.

³ Lane är ett rum som fungerar som förstuga till fähuset eller som en gång mellan fähus och foderrum.

Figur 35. På Kalvstorp finns grunder efter tre olika bostadshus. Här syns grunden efter det nordligaste.

För Kalvstorp finns även gamla uppgifter om trädgården. Den äldsta uppgiften är en blyertsnotering om "Trä gård" på 1788 års karta. Vid en husesyn 1794 nämns att det vid torpet finns humlegård för torpets behov, samt några gamla fruktträd och körsbär. Några år senare, vid en husesyn i november 1798, får man en än mer fyllig beskrivning. "Söder om gården en liten humlegård för torparens behov. Trägård med några gl fruktträn, samt Kjörsbärs och Krikonträn samt Plommon, buskar av Krusbär samt diverse wilträn och anssor apel." (Husesyn Kalfstorp, 5 november 1798, RA volym 207). År 1838 hade trädgården utökats ytterligare på Kalvstorp. Det uppges då finnas "Några gamla fruktträd, samt desutom 7 äple Träd, 2 Plohmonträd & Biggareau samt humlegård till 20 Stänger." (Husesyn Kalfstorp 6 juni 1838, RA volym Husesyner 1835-).

Det tycks vara ovanligt med så pass omfattande trädgårdsodling bland torpen vid denna tid. I några andra fall nämns trädgårdar i syneprotokollen, men i dessa fall rör det sig i allmänhet endast om enstaka träd och buskar. Varför Kalvstorp utmärker sig på denna punkt är inte känt.

Trädgården fanns även kvar vid 1900-talets början, då det på häradsekonomiska kartan finns en markering som visar en trädgård direkt norr om bostadshuset. En liknande markering saknas vid övriga torp i denna undersökning, men förekommer vid ett par andra torp, exempelvis Vallhall, öster om slottet (se karta sid 11).

Figur 36. Utsikt över Mälaren från Kalvstorp.

De skriftliga källorna ovan nämner flera växter vid Kalvstorp. Några spår efter humlegården har tyvärr inte hittats vid inventeringen, däremot finns krikonträden och flertalet krusbärsbuskar kvar.

Figur 37. Kirskål kallas även skvallerkål eftersom den sprider sig så snabbt.

Det första man möts av vid ett besök vid torpet idag är ett stort område med nässlor och **kirskål**, *Aegopodium podagraria*, runt grunden efter ladugården i norr. Kirskål benämns även kers, djurkål, qualler och skvallerkål. Det senare namnet kommer sig av dess förmåga att sprida sig (Carlberg, 1988). Det latinska namnet fick växten av att munkarna och nunnorna som införde den till Norden på medeltiden (Lindman, 1974, band 7) flitigt rekommenderade den mot podager, gikt

i stortån. Den sjuke fick med sig en planta hem för att kunna genomföra sin giktur. Kanske är det därför som ogräset är så allmänt spritt (Holmberg *et al*, 1999). På 1700-talet rekommenderades kirskål som grönsak och odlades som sådan fram till 1800-talet (Carlberg, 1988).

Vid en av de gamla källarna i norr finns ett buskage med **krikon**, *Prunus domestica* ssp *insititia*, som är en underart till plommon, som till skillnad från plommon ofta har tornar (grenar som ombildats till ”taggar”) och håriga bladskaft och unga grenar. Krikon växer ofta som snår medan plommon växer som enstaka träd. Krikonets blå eller gula frukt är mindre än plommonets (Mossberg & Stenberg, 2003) och saknar fåra (Nilsson, 1989). Underarten är i vissa trakter vanligare än huvudunderarten eftersom den ofta använts som grundstam på vilken förädlade plommonsorтер ympats in. Då de mer känsliga ymparna dör, lever ofta grundstammen kvar under lång tid (Den virtuella floran, 2007). Plommon, *Prunus domestica*, och krikon är kända från svenska klosterträdgårdar sedan 1400-talet. Frukten äts färsk, eller kokas till kompott, sylt och marmelad, men kan även torkas (Carlberg, 1988). Då insamling av frukt skulle ske fanns dessvärre inga frukter kvar på träden. Detta trots att det tidigare under säsongen har funnits ett flertal kart. Någon närmare sortbestämning kunde därför inte göras.

Figur 38. Krikon har till skillnad från plommon ofta tornar och håriga bladskaft och unga grenar.

Figur 39. Syren finns vid Kalvstorp och Linnäs

syrenen introducerades på 1500-talet av den österrikiske diplomaten Ogier Ghiselin de Busbecq (Berglund, 2004). Den kallas även falsk jasmin (Holzhausen, 1935). I Sverige finns flera sorters schersmin som är tåliga till zon 4-6 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993). Dessvärre blommade ingen av buskarna under inventeringen 2006, troligen till följd av att buskarna står för mörkt. Detta faktum medförde att någon bestämning av vilken sorts schersmin det rör sig om inte kunde göras. Över hela området finns dessutom flera krusbärsbuskar och vid strandkanten står en vildapel.

Söder om ladugårdsgrunden, mitt emot den gamla grindstolpen, tronar ett stort lärkträd, som i givakt för den som passerar in i dunklet och det egentliga torptunet. Här finns resterna av en berså av **syren**, *Syringa vulgaris*, som har odlats i Sverige sedan 1600-talet (Carlberg, 1988). Det var den österrikiske diplomaten Ogier Ghiselin de Busbecq som på 1500-talet tog med sig syrenen från Turkiet till Wien (Berglund, 2004). Den hårda veden har använts till att göra räfsninnor på höräfsor (Hamilton, 1995). Den vanliga syrenen är härdig till zon 5-6 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

Det finns också flera buskar med **schersmin**, *Philadelphus* sp. som liksom

Figur 40. Ingen av schersminbuskarna blommade under inventeringen 2006.

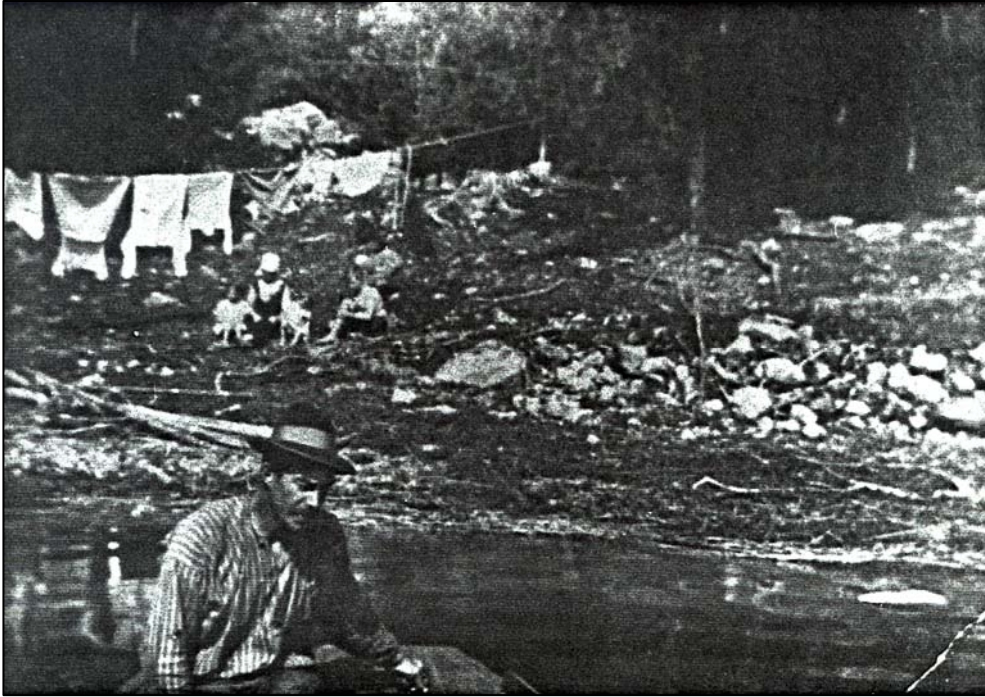

Figur 41. Axel Johanssons mor utanför den gamla undantagsstugan vid Kalvstorp, 1925. Stugan är brädfodrad med breda, kilsägade bräder och taket täcks med enkupigt tegel. Fönstren har inga omfattningar och dörren är mycket enkel.

Det kan eventuellt vara en schersminbuske som skymtar till höger i bild på det övre fotot. Kvaliteten på bilden är dessvärre så dålig att det inte går att avgöra. Någon form av klängväxter finns på båda stugorna, men det går tyvärr inte att avgöra vilken sort det rör sig om. Trots att bildernas kvalitet är dålig har vi valt att ha dem med, då dessa är de enda bilder av de aktuella torpen som återfunnits.

Figur 42. Axel Johanssons föräldrar utanför den nyare stugan vid Kalvstorp. Stugan är lite mer påkostad än den gamla stugan på torpet. Den har en liten förstukvist och omfattningar kring fönstren.

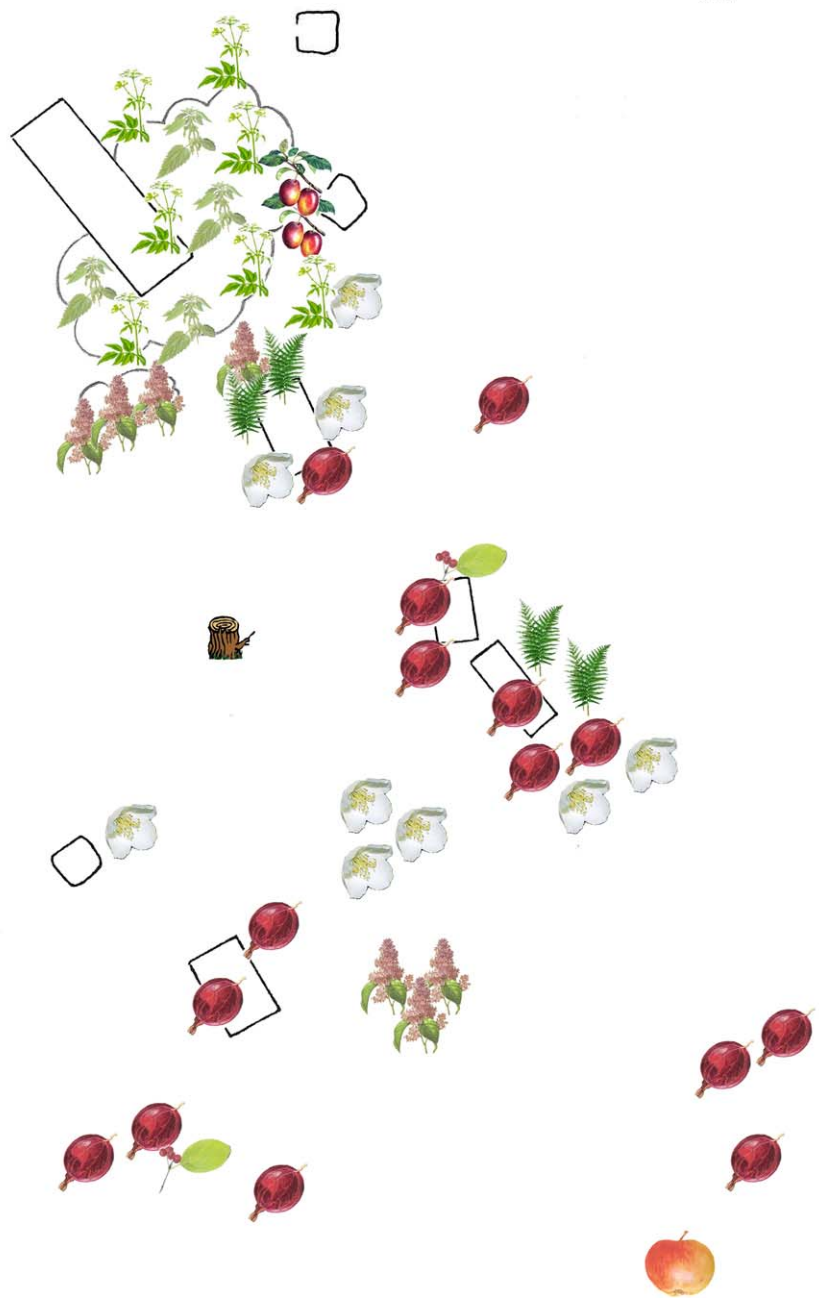

Figur 43. Axel Jobansson i båt utanför Kalvstorp. Linus, Gerd och Margit på stranden.

Figur 44. Axels mor och syster Märta med korna vid Kalvstorp.

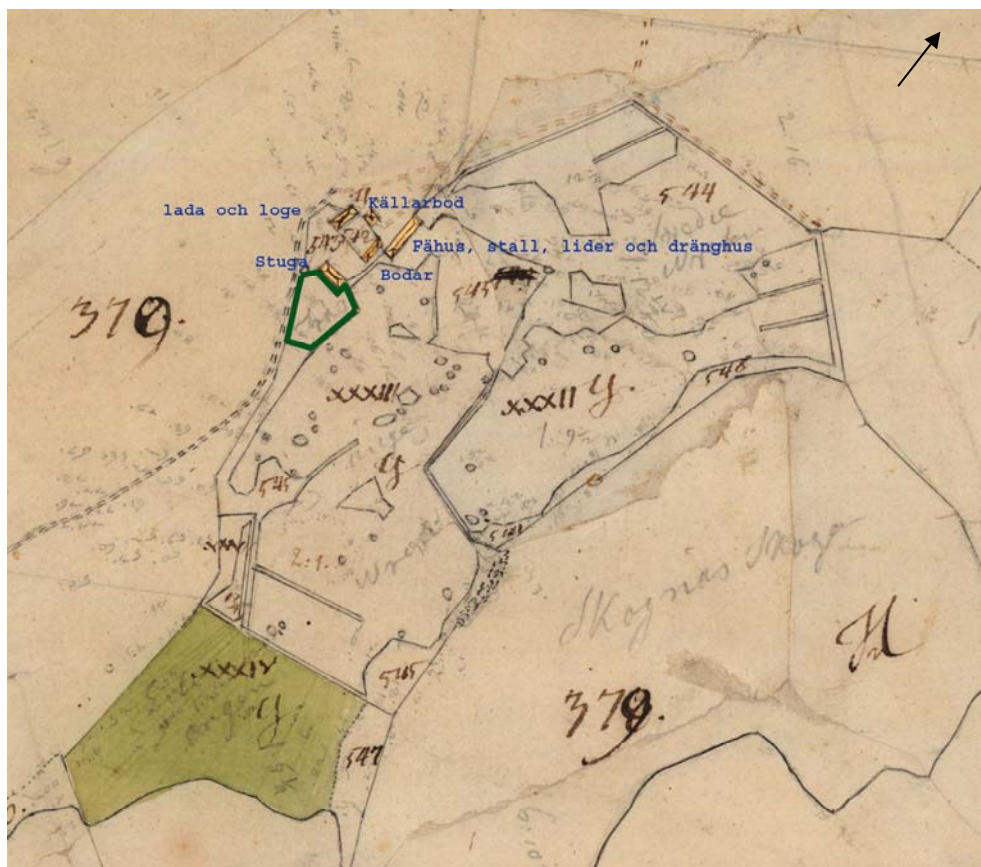
Vsm
Rytterne sn
Kalvstorp
5 m

Figur 45. För teckenförklaring se bilaga 2.

Skogsnäs

Skogsnäs finns inte med på 1687 års karta över Tidö men tycks ha anlagts kort därefter. I den äldsta husförhörslängden från 1680 – 1700 nämns Skogsnäåß som ett av torpen. Den siste brukaren på Skogsnäs hette Forsberg, vilken brukade torpet under 1920-talet. Denne Forsberg var båtbyggare, men tillverkade också förskärare vilka var stämplade Forsberg Tidö (Klang, 1997). Byggnaderna på torpet revs omkring 1930, och byggnadsmaterialet kom att ingå i en bostad som uppfördes 1931 vid Tärnö (Torpinventering).

Figur 46. På 1788 års karta syns byggnaderna vid Skogsnäs inritade. Direkt söder om mangården ligger trädgården, här markerad med en grön linje. Pilen anger ungefärligt norrläge.

Vid en busesyn 1787 uppgavs följande om bebyggelsen vid torpet: Stugan uppsatt 1775 sexton alnar lång och nio alnar bred under rörtak på raftar med halm och torf på kroppar elva varv på syllar. Öfver norr på gården en källare med bod. På gården 2ne bodas och ett lider Öster utom gården i en räcka, fägård, stall, ?, lider och dränghus. Fäbuset inrett med färkätte och balkar till 5 Kor Väster om gården trösklada af logen (RA kapsel 207).

Begreppet varv på syllar innebär att timmervarven räknas på byggnaden upp till takfoten. Man kan alltså få en ungefärlig uppfattning om byggnadens höjd.

Då laga av- och tillträdessyn förrättades på Skogsnäs 1840 för avträdaren Per Andersson och tillträdaren Johan Bernström beskrevs byggnaderna på torpet som följer (Skogsnäs husesyn 23 oktober, 1840, RA volym husesyner 1835-).

Stugbyggnaden innehöll stuga och kammare och vidtimrad farstukvist och var cirka 9 meter lång och 5,6 meter bred. På taket tycks ha legat halm eller vass, vilket inte är så vanligt på bostadshus. I själva stugan fanns två vanliga fönster medan kammaren hade två, troligen äldre, blyinfattade fönster. Såväl kammaren som stugan var lerklinade inuti, och man hade ett väggfast bord i furu. Till mangården hörde även en källarbod, och söder om stugan fanns en långa med bodar och lider.

Till fågården hörde ett flertal byggnader. Fåhuset var inrett med sju bås, med balkar emellan, och färkätte samt lane. Sammanbyggt med fåhuset fanns stallet och foderladan. Man hade även ett svinhus och en lada samt en badstuga tillsammans med torpen Vedetten (se karta sid 11) och Kalvstorp.

I början av 1890-talet brukades torpet av torparen Carl August Rundborg och hans hustru Charlotta Johanna Eriksdotter född 1849, sonen Oskar Vilhelm och dottern Emma Charlotta. Sonen kom att flytta till Nordamerika 1892.

Terräng: Skogsnäs är beläget i flack moränmark, idag helt bevuxet med granskog.

Beskrivning: Inom området finns idag en grund efter bostadshuset, ca 10 x 5 m stor, med spismursröse innehållande tegel, ca 0,5 m högt. Nordöst om husgrunden finns resterna av två uthusgrunder, ca 10 x 6 respektive 12 x 6 m. Nordöst om husgrunden finns även resterna av två källargrunder 6 x 7 m, ingrävd i SSV backe, respektive 6 x 5 m stensatt.

Figur 47. Grunden efter bostadshuset på Skogsnäs ligger idag i tät granskog vid kanten av ett hygge.

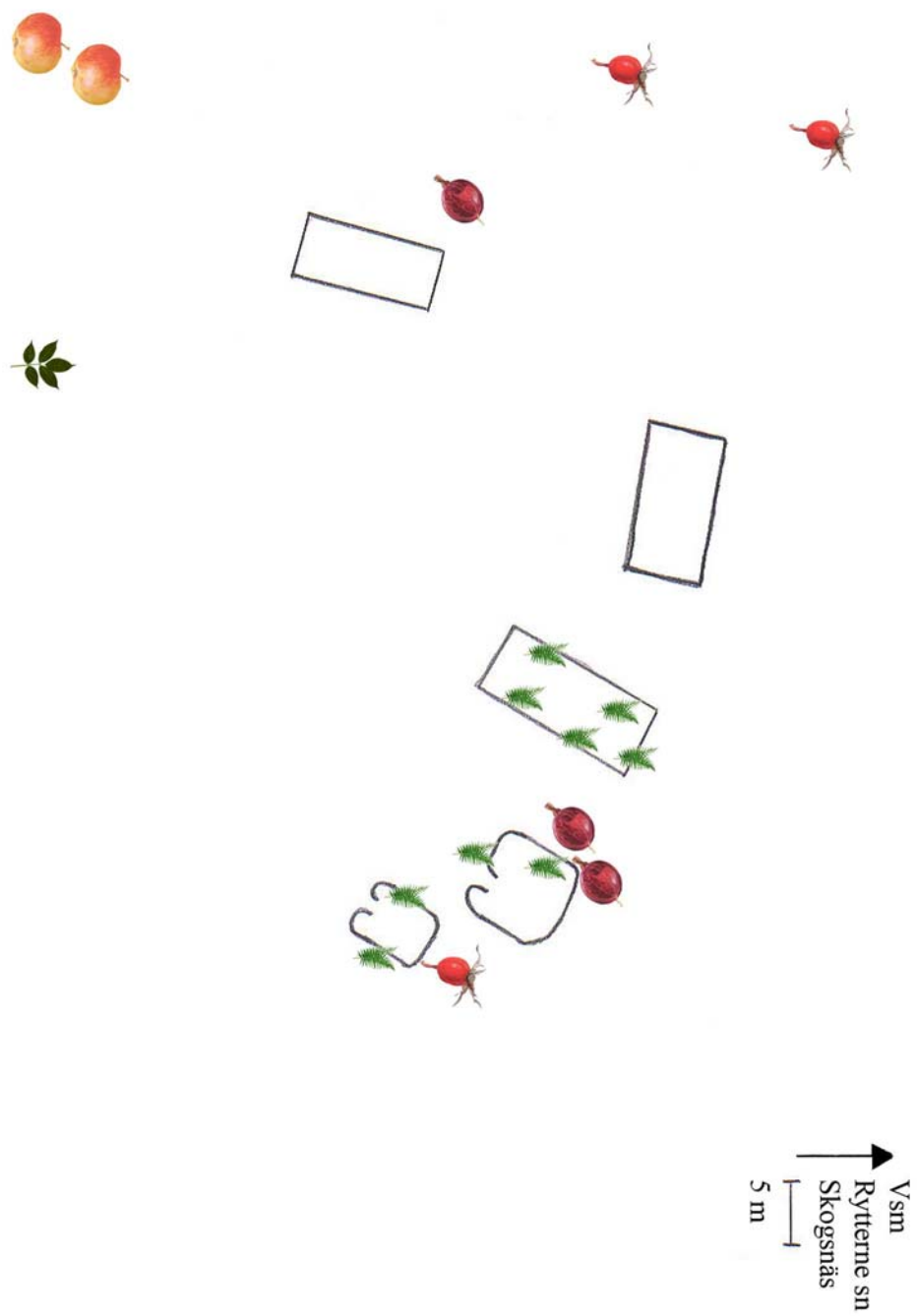
Figur 48. Druvfläder

som båda är giftiga, druvfläder och sommarfläder. Druvfläderns blommor och frukter sitter i klasar och frukterna är röda. Druvfläder kommer ursprungligen från Syd- och Mellaneuropa och Sibirien (Mossberg & Stenberg, 2003). "I folktron har man alltid haft stor respekt för flädern som var helgad åt gudinnan Freja. Det ansågs mycket farligt att hugga ner en fläder och om det var absolut nödvändigt måste man ödmjukt be "Flädermor" om tillstånd, annars kunde man drabbas av de mest förfärliga olyckor" (Hoppe, 1992). Druvfläder är härdig till zon 5-6 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

År 1840 den 23:e oktober förrättades laga av- och tillträdessyn på Skogsnäs. Vid denna tidpunkt konstaterades att det i trädgården fanns några gamla fruktträd och krusbärsbuskar. (Tidö husesyner 1835-).

Skogsnäs ligger idag i mörk granskog vid kanten av ett inte alltför gammalt hygge. Detta gör att nästan all växtlighet som en gång funnits här har försvunnit. Vid källargrunden finns några buskar med krusbär och i kanten till hygget finns vildapel och resterna av vad som kan vara körsbärsträd kvar. Även vid själva husgrunden finns ett par krusbärsbuskar.

En bit in i skogen står en **druvfläder**, *Sambucus racemosa*. I Sverige förekommer tre sorters fläder, förutom vanlig fläder två andra arter,

Figur 49. För teckenförklaring se bilaga 2.

Smedstorp

Torpet Smedstorp är markerat på kartan från 1687. Strax norr om torpet ligger vid denna tid ett Skomakartorp. Även Skomakartorp har eftersökts i terrängen inom ramen för denna studie, men på grund av att området är planterat med tät granskog återfanns endast en källargrund. Torpet togs därför inte med i studien.

Något Smedstorp finns inte nämnt i de äldre husförhörlängderna. Ett annat Smedstorp nämns emellertid på 1850-talet som hörande till Ekeby.

På en karta över Wikhus från 1707 finns en markering av ”Tegelstugan” i ungefär samma läge som det aktuella Smedstorp. Möjligen kan detta vara ett torp som nämns som Tegelladan vilken finns med i husförhörlängder 1680-1786.

Tegelladan nämns redan i den äldsta husförhörlängden 1680 - 1700. I husförhörlängden för åren 1775 - 1786 nämns Tegelladan för sista gången. Alla personnamnen har strukits över och i marginalen har man antecknat *raseradt*. Det sista husförhöret är noterat 1779. Vid denna tid bodde där en smed vid namn Carl Norling (född 1711, gift 1760) med hustru Greta och tre barn, Maria (född 1755), Carl (född 1762) och Greta (född 1773). Carl anges ha flyttat till Eskilstuna 1779 och Maria flyttade till Wikby, okänt vilket år.

På kartan över Tärnö från 1819 finns inte längre någon torpbebyggelse markerad på den plats där Smedstorp legat. Namnet lever vid denna tid emellertid kvar i ägonamn som Smedtappan, Smedbacken och Torparängen.

Figur 50. En lutande grindstolpe är en av de saker som fortfarande minner om ett äldre kulturlandskap vid Smedstorp.

Figur 51. Smedstorp utsatt på karta från 1687. Förvaras på Riksarkivet.

Figur 52. Tegelstugan utsatt som schablon i utkanten av kartan över Vikhus 1707.

Figur 53. Vid Smedstorp står en stor vildäppl.

Vid Smedstorp finns idag inga lämningar efter bebyggelse kvar, däremot finns några kulturväxter. En stor **vildäppl**, *Malus sylvestris*, är bland det första man ser. Denna, äpplets vilda släkting, har liksom krikon ofta tornar och mer buskliknande växtsätt än sin förädlade släkting. Veden är hård och lämnar ett vackert slöjdvirke. Barken har använts vid växtfärgning och ger en gul färg. Äpplena kan användas till cider och gelé (Den virtuella floran, 2007).

”I lämningar efter boplatser har man både i sydligare länder och i vårt land funnit rester av äpplen. Vid Alvastra nära Omberg i Östergötland har man vid utgrävning av en boplat, en påbyggnad i Dags mosse, hittat förkolnade äpplen. Dessa verkar vara ituskurna och är förmodligen vildäpplen. Man daterar fynden till omkring år 2500 f. Kr.” (Nilsson, 1987).

Äppelträd, *Malus domestica*, tros ha kommit till Sverige med klosterväsendet på 1100-talet, då munkarna kunde konsten att ympa, vilket var en förutsättning för odling. Olika äppelsorter har olika hårdighet (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

I närheten av apeln finns flera krusbärsbuskar och en buske med **berberis**, *Berberis vulgaris*. Den kallades förr för surtorn eftersom busken har tornar och sura bär. Den fördes till Europa av morerna som ansåg att den var en värdefull läkeväxt. Hela växten, utom bären, är giftig och innehåller alkaloiden berberin (Olsson, 1982). Berberis har dessutom använts som ersättning för citron, som färgväxt och till häckar. Barken betraktades som laxerande, men användes också till färgning av tyg, läder, papper och trä och gav olika gula nyanser (Lindman, 1974, band 4).

Figur 54. Hela växten, utom bären, är giftig hos berberis.

Berberis är mellanvärd för rostsvampen svartrost, *Puccinia graminis*, som angriper stråså. År 1976 kom en lag som stadgade utrotning av berberis. Denna lag upphävdes dock 1994 eftersom de moderna sädesarterna inte är lika mottagliga för svartrost som de äldre och man därför inte längre anser att berberis är något större problem för jordbruket (Carlberg, 1988). Flera prydnadsarter har under 1900-talet importerats från Östasien (Holzhausen, 1935). Berberis finns idag i en mängd olika sorter. Några få är härdiga till och med zon 6. Den vanliga berberisen, *Berberis vulgaris*, är härdig till zon 5 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993).

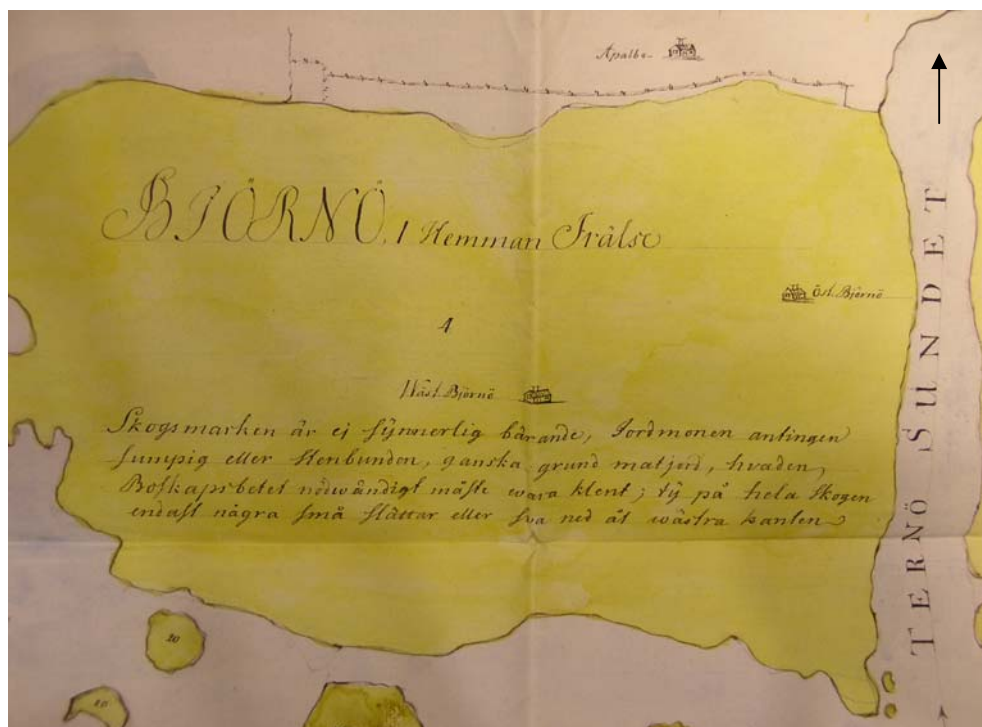
Figur 55. Träjonerna växer vilt i Sverige men odlades ofta förr.

I området finns även flera plantor med **träjon**, *Dryopteris filix-mas*, denna ormbunke som ibland odlas, men som förekommer vild i Sverige (Mossberg & Stenberg, 2003). Förr ansågs den ge skydd mot häxor och onda makter (Olsson, 1982). I folkmedicinen ansågs träjon även vara ett utmärkt medel mot reumatism och ryggskott. Torkade blad i tygpåsar lades i sängen direkt under det ömmande stället. Även mot åderbräck ska träjonen göra nytta och då genom varma fotbad på färsk blad och rötter (Hoppe, 1992).

I Lindmans Nordens Flora, band 9 från 1974 kan man läsa att ”Träjonets jordstam och bladbas innehåller ett harts, som är ett av de bästa medlen mot inälvsmaskar (bandmaskar). För apotekets räkning insamlas därför jordstammarna om hösten (*Rhizoma Filicis. mas*), torkas och pulveriseras men kan inte förvaras länge. Som botemedel kan också extraktet därav användas (*Extractum Filicis. mas*). Några andra närsläktade ormbunkar har samma verkan men svagare.” Idag vet man att träjonen är mycket giftig och cancerframkallande (Carlberg, 1988). Träjonen är härdig och finns i hela världen utom Australien (Walfridson, 2002). Den skiljs från andra bräkenväxter inom släktet Dryopteris genom småbladen. Hos träjonen är dessa lansettlika medan de hos övriga i släktet är triangulära (Krok & Almquist, 1994).

Västra Björnö

Den lilla byn Björnö, bestående av två halva frälsehemman, fanns redan vid medeltidens slut (Ersson, 2002). Byn kom så småningom att hamna under Tidö, till vilket det hörde fram till 1863, då man i en affär med Vikhus bytte bort Björnö mot bland annat Linnäs. Västra Björnö var alltså ett hemman, till skillnad från rapportens andra utvalda platser vilka hyst torp.

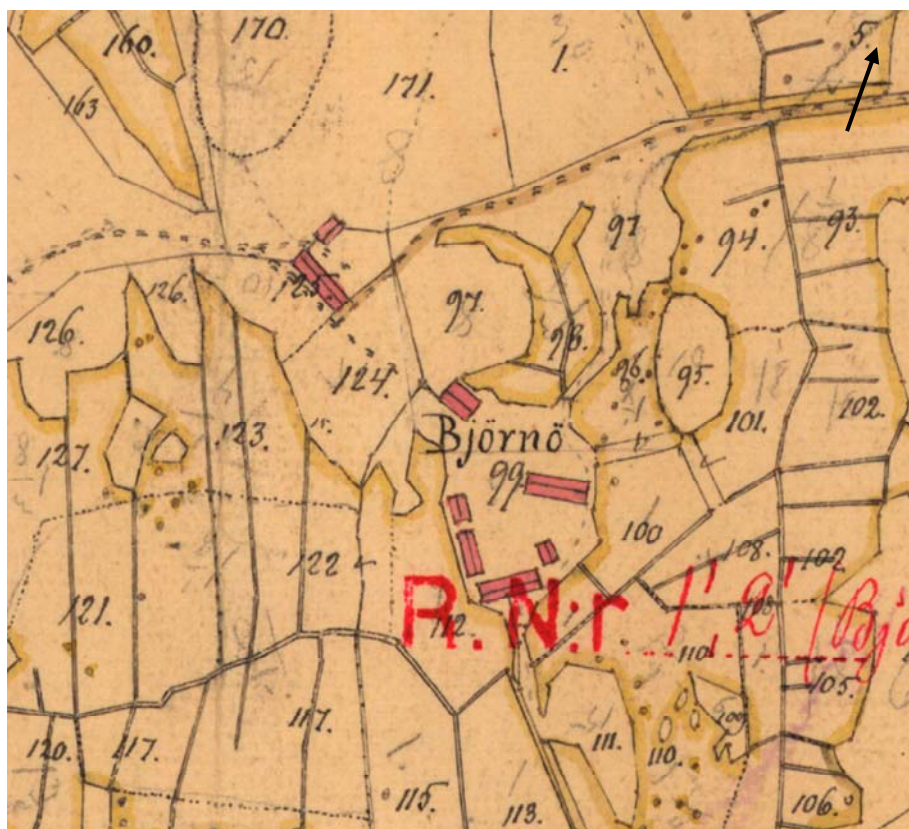

Figur 56. Hemmanet Björnö med Västra och Östra Björnö markerat. Kartan är bilagd ett brev till Fredric Ridderstolpe på Tidö från P.A. Elygren, daterat 29/4 1787.

Texten lyder: *Skogsmarken är ej synnerligen bärande, Jordmonen antingen sumpig eller stenbunden, ganska grund matjord, hvaden Boskapsbetet nödvändigt måste vara klen; ty på hela Skogen endast några små slättar eller sva ned åt västra kanten* (RA, Volym 210).

Pilen anger ungefärligt norrläge.

Namnet Björnö kommer av djurnamnet (Brink, 2002) och finns med i husförhörslängderna från den äldsta 1680 - 1700 och framåt, även om stavningen förändras från Biörnöö till Björnö. Namnen Östra och Västra Björnö uppträder i husförhörslängderna från 1810-talet, men redan tidigare har det funnits två hemmansdelar. Efter 1880 nämns återigen endast ett Björnö. På den häradsekonomiska kartan från 1911 och på laga skifteskartan från 1921 finns endast en ekonomibyggnad kvar vid Västra Björnö, medan Östra Björnö fortfarande har kvar hela byggnadsbeståndet. Gården bör därför ha försvunnit mellan 1880, då det fortfarande finns med i husförhörslängden, och 1911, då bebyggelsen i stort sett är borta.

Figur 57. Kartbilden visar Västra Björnö 1863. Bebyggelsen är bortsett från ett par byggnader samlad kring en öppen plats. Pilen anger ungefärligt norrläge.

Den 29 maj 1829 förrättades laga av- och tillträdessyn på Västra Björnö efter den avlidne brukaren Eric Andersson och den tillträdande bonden Jan Andersson (RA volym Husesyner 1816-1834). Av protokollet som skrevs framgår ganska väl hur bebyggelsen på gården såg ut vid denna tid.

Bostadshuset på gården var en typisk parstuga, knappt elva meter lång och fem och en halv meter bred. På taket låg näver och torv och man hade tre fönster i vardagsstugan och två i helgdagsstugan. Inne i stugan fanns ett bord med säte, ett skåp och hylla samt två väggfasta sängar. Man hade förstås även spis med bakugn.

Till mangården hörde även ett brygghus med kammare (troligen drängkammare), två sammanbyggda bodar och visthusbodar. Till fägården hörde stallet, med plats för tre hästar, med vidbyggd foderlada samt ett redskapslider. Man hade en trösklada med loge och ett vedlider. Norr om gården fanns även en spannmålsbod, som självfallet var försedd med lås och nyckel. Fähuset var sammanbyggt med ett fårhus och en foderlada och hade båsplatser för 10 kreatur. Man hade även ett svinhus. Den badstuga som funnits vid föregående husesyn hade dock försvunnit vilket avträdaren måste ersätta.

Åkern och ängen ansågs vara i god hävd, men det var sämre med gårdsgårdarna. Av de drygt 4,5 kilometrarna gårdsgård ansågs bara hälften vara i gott skick och nästan två kilometer underkändes. Det kom att bli ett dyrt avträde för änkan efter Eric Andersson. Hon fick sälja sin lösa egendom till baron Ridderstolpe på Tidö, för att klara av skulden för avträdet och för 1828 och 1829 års spannmålsarrende. Förutom redskap, möbler och husgeråd såldes 2 hästar, 1 föl, 1 oxe, 3 kor, 4 ungnöt, 8 får, 5 svin, 2 grisar och 5 gäss.

Figur 58. Häradsekonomska kartan över Björnö 1911. Förliden Östra och Västra har tagits bort och vid det som tidigare var gårdsplats för Västra Björnö finns endast en ekonomibyggnad kvar.

Beskrivning: Björnötorpet består av en husgrund 7 x 5 m, med rester av en spismur av tegel. Sydväst om husgrunden finns en källare 8 x 5 m stor, vars östra sida består av berg och den västra av en uppbyggd stenmur.

Skador: Husgrunden är delvis skadad av en väg i nordvästra delen. Spismursröset har på grund av skadan planats ut i grunden och i vägen.

Figur 59. Spismursröset är det enda som skvallrar om att det legat en bostad på Västra Björnö.

På grund av vägens dragning genom torpet är det idag svårt att säga vilka växter som står där de en gång stått eller om de flyttats dit med schaktmassor i samband med byggandet av vägen. På båda sidor om vägen finns vildaplar och på sydsidan vid resterna av spismursröset finns flera plantor av **kärleksört**, *Sedum telephium* (Krok & Almquist, 1994), som även kallas fetblad, käringkål och St. Hansknopp. Artnamnet *telephium* ska syfta på Telefos, kung i Mysien, som då han sårats svårt av Akilles, botade sig genom att lägga blad av kärleksört på såren. Det svenska namnet kärleksört är ett folkligt namn som i många länder ges sådana växter som lever länge utan att vissna även om de tas upp ur jorden och som därför också får vara symboler för kärleken (Lindman, 1974, band 5). Som medicinalväxt användes den mot liktornar och brännsår. Örtens rekommenderas som salladsväxt och fräst i lite smör eller olja är den utmärkt till fisk (Holmberg *et al*, 1999).

Figur 60. Kärleksört kallas växter som även utan jord lever länge utan att vissna.

Figur 61. Måbär förväxlas ibland med krusbär.

För ett otränat öga kan ibland måbär, särskilt innan bären kommer, vara svårt att skilja från sin släkting krusbär, men till skillnad från denna har måbär röda bär och saknar taggar och är alltså egentligen mer lik vinbär.

Måbär finner man påfallande ofta i sällskap med **skogstry**, *Lonicera xylosteum*, som även den odlas ibland (Mossberg & Stenberg, 2003). Den har även benämnts benved och bentry. Det förstnämnda används numera endast på arten *Euonymus europaeus*. Vedens hårdhet gjorde att den i äldre tider användes bland annat till harvpinnar och vävskedar (Den virtuella floran, 2007).

Vid spismursröset finns flera krusbärsbuskar och ett tiotal meter väster därom finns fler krusbärsbuskar, kärleksört och ett buskage berberis. Här finns även flera buskar med **måbär**, *Ribes alpinum*, eller degbär som den också kallas. Bären är ätliga, men kan inte mäta sig med vinbärens (Lindman, 1974, band 5). Måbär är mycket tålig och har god skottskjutningsförmåga och redan under 1700-talet propagerades det för att använda måbär till häckar (Carlberg, 1988).

Figur 62. Skogstry växer ofta tillsammans med måbär.

Figur 63. För teckenförklaring se bilaga 2.

Jämförelse av växtligheten på torpen i Lillhärad, Riddarhyttan och vid Tidö

För att kunna jämföra resultaten av kulturväxtinventeringarna i de tre områdena måste vissa yttre omständigheter beaktas. Torpen i Riddarhyttan ligger 170 till 250 meter över havet, betydligt högre än Lillhäradstorpen som ligger 30 till 60 meter över havet och Tidötorpen som alla är belägna lägre än 30 meter över havet. Torpen i Lillhärad övergavs med några undantag runt år 1920, torpen i Riddarhyttan övergavs runt 1950 och torpen vid Tidö började överges så tidigt som slutet av 1700-talet fram till 1940. Eftersom torpen i Lillhärad och vid Tidö övergavs tidigare än de i Riddarhyttan kan man förvänta sig att påträffa fler arter i Riddarhyttan. Så är nu inte fallet varför andra omständigheter som växterna påverkas av måste tas i beaktande.

Lillhärad är fortfarande en utpräglad jordbruksbygd där flertalet av torpen ligger nära idag odlad eller betad mark. Samma sak kan i stort sägas gälla även för Tidötorpen. Även om själva torplämningarna är beskogade är omgivningarna relativt öppna, jämfört med förhållandena i Riddarhyttan. I Bergslagsbygden har de flesta av jordbruken helt försvunnit. Dessutom har torpen, då de brukades, legat isolerade från varandra i skogsbygden, varför beskogningen förmodligen har gått fortare här, då omkringliggande bygd inte varit öppen. Riddarhyttans torplämningar har även behandlats mer styvmoderligt av skogsbruket än vad som skett i Lillhärad och vid Tidö, varför man kan räkna med att en del av växtmaterialet försvunnit där.

Förutom de faktorer som nämnts ovan måste man även ta hänsyn till att de torpare som gjorde dagsverken på gårdarna i Lillhärad och runt Tidö bör ha fått fler impulser av nyheter och kanske en och annan stickling i näven. Vid Tidö fanns som tidigare nämnts redan på 1600-talet ett växthus med uppvärmningsmöjligheter där diverse exotiska växter förvarades (Wrangel, 1886). Det är inte alltför långsökt att tro att dessa inslag inspirerade torparna till odlingar i den egna täppan, som till exempel Kalvstorp och Skogsnäs vid Tidö, där det finns uppgifter om trädgårdar redan på 1700-talet. I Riddarhyttans skogsbygd utfördes mycket av arbetet utanför torpet, främst som ensamarbete i skogen. Trots detta kan man genom studier av fotografier konstatera att det bevisligen funnits betydligt fler arter av kulturväxter vid torpen i Riddarhyttan än vad som återfinns idag. Vid Tidötorpen kan, på grund av bristen på bilder, någon sådan slutsats inte dras.

En mer generell jämförelse av fotomaterialet socknarna emellan är svår, då fotona i Lillhärad är från sekelskiftet 1900 och de flesta fotografier i Riddarhyttan är från 1950-talet. Vid Tidö saknas fotografier på alla torp utom Kalvstorp, men dessa fotografiers kvalitet omöjliggör dock jämförelse.

Vårväxterna är det överlag dåligt med. I Lillhärad hittades pingstlilja, pärlhyacint och scilla vid två av torpen. I Riddarhyttan hittades enbart pingstlilja vid två av torpen och vid Tidötorpen hittades inga vårväxter över huvud taget. Detta tyder på att lökväxterna inte klarar av att överleva när gräs och skog tränger på.

De perenna växterna stormhatt, lupin, humle och trädgårdsnattviol hittades i Lillhärad och Riddarhyttan, men inte vid Tidö. Vintergröna hittades däremot i Riddarhyttan och vid Tidö, men inte i Lillhärad. Kärleksört, kaprifol och kirskaal hittades i Lillhärad och vid Tidö men inte i Riddarhyttan. Akleja hittades däremot i alla tre områdena. I Lillhärad hittades lungrot, kaukasiskt fetblad, åkervinda, höstaster, gullris och toppklocka som inte återfanns i de båda andra områdena. I Riddarhyttan finns dessutom praktlysing, renfana och mästerrot och vid Tidö finns inventeringarnas enda lokal för pestskräp.

Figur 64. Krusbär hittas ofta vid äldre torplämningar.

Måbär, som förekommer på nästan alla torpen i Lillhärad och vid Tidö, ibland med sin följeslagare skogstry, saknas helt i Riddarhyttan. Detta trots att den är härdig upp till zon 8 (Riksförbundet Svensk Trädgård, 1993). Måbär trivs på mullrik mark, vilket kanske kan förklara dess frånvaro i Riddarhyttan där det mest är sandjordar.

Bland prydnadsbuskarna ser det mer lika ut. Berberis liksom syren har påträffats i alla tre områdena. I Lillhärad och vid Tidö, där syren endast påträffades vid två av torpen, var den blålila bondsyrenen den vanligaste, medan det i Riddarhyttan är den vita som dominerar. Spirea finns i både Lillhärad och Riddarhyttan, och snöbär hittades i Lillhärad och vid Tidö. Vid Kalvstorp vid Tidö hittades dessutom flera buskar med schersmin.

I Lillhärad hittades krusbär vid sex av tio torp, i Riddarhyttan vid endast två av torpen och vid Tidö vid samtliga torp. Vinbär hittades vid tre torp i Lillhärad, fem torp i Riddarhyttan och inte alls vid Tidö. Enligt diskussionen i "Gömda växter i glömda trädgårdar" (Carlberg, 1988) påträffas krusbär ofta vid äldre torplämningar medan man vid yngre istället hittar vinbär. Om man med äldre torp menar att de övergivits tidigt, det vill säga före 1940, vilket antas här, stämmer detta resonemang väl överens med resultaten från Lillhärad och Tidö. Däremot stämmer inte resultatet från Riddarhyttan, men detta kan som tidigare nämnts, bero på den av skogsbruket mer styvmoderliga behandlingen av torpen.

Figur 65. Vimbär hittas ofta vid yngre torplämningar.

I Lillhärad finns än idag fruktträd på nästan alla av torpen medan det i Riddarhyttan numera endast finns fruktträd på tre av torpen. Vid Tidö hittades, om man bortser från vildapel och fågelbär, endast fruktträd på ett av torpen. Flera olika sorter av fruktträd som äpple, päron, körsbär och plommon hittades i Lillhärad, medan det i Riddarhyttan endast finns äpple och vid Tidö endast plommon (krikon). Enligt uppgifter har det dock funnits andra sorters fruktträd både vid torpen i Riddarhyttan och vid Tidö. Hur det förhåller sig kan vi bara spekulera i, men på många av torpen i Riddarhyttan påträffas skelett av fruktträd, i många fall nedsågade.

Figur 66. Lärkträdet på Kalvstorp.

Vid Tidö har inga direkta vårdträd påträffats, även om det vid Linnäs och Tegelviken finns kraftiga ekar och vid Kalvstorp en stor lärk. Vid Linnäs finns även en lönn som dock inte är särskilt gammal. I Lillhärad planterades både lönn och ask medan det i Riddarhyttan oftast var lönnen som blev vårdträd.

Utan framgång har hamlade träd och ympar eftersökts i alla tre områdena, men de hamlade träden har troligen försvunnit i och med att beskogningen tilltagit. Att ympar inte hittats beror sannolikt på att träden i de fall de fortfarande lever, är så stora att eventuella inympningar växt över så totalt, att det idag inte syns några spår efter dessa.

I Lillhärad finns både större antal växter och större antal olika arter vid varje torp än i Riddarhyttan och vid Tidö. Lillhäradstorpen har i snitt 10,0 arter medan det vid Riddarhyttetorpen finns 6,5 arter och vid Tidötörpen endast 3,2 arter.

44 olika sorters kulturväxter hittades i Lillhärad, varav 24 lök och perennliknande växter som kirsål och pingstlilja, 12 växter med bär som smultron och krusbär, 5 olika vårdträd eller växter till skydd mot onda makter och 3 prydnadsväxter som syren.

Motsvarande siffror för Riddarhyttan är 23 kulturväxter totalt, varav 11 perennliknande växter, 7 växter med bär, 2 vårdträd eller växter till skydd mot onda makter och 3 prydnadsväxter.

För Tidö är motsvarande siffror 22 kulturväxter totalt, varav 7 perennliknande växter, 9 växter med bär, 3 vårdträd och 3 prydnadsväxter. Artantalet är betydligt lägre i Riddarhyttan och vid Tidö än i Lillhärad. Andelen perennliknande växter i Lillhärad och Riddarhyttan är ungefär densamma, cirka hälften, medan den vid Tidö endast är en tredjedel.

Figur 67. Lärkträdet på Kalvstorp.

Slutsatser

Av de sex torp samt det enstaka hemman som undersökts inom ramen för projektet vid Tidö, finns belägg för fem från historiskt kartmaterial samt husförhörslängder från sent 1600-tal. Detta gäller hemmanet Västra Björnö samt torpen Hagsjötorp/Hästhagstorp, Kalvstorp, Skogsnäs och Smedstorp. Linnäs finns belagt i husförhörslängder från åtminstone år 1700, men kan vara något äldre. Vid Tegelviken finns en byggnad markerad på 1788 års karta men det är osäkert om detta verkligen är ett bostadshus. Namnet finns inte heller med i några husförhörslängder under 1700- och 1800-talen. Från början av 1900-talet finns dock säkra belägg för bostadsbebyggelse vid Tegelviken.

Torpen försvinner sedan främst från och med 1800-talets mitt. Smedstorp tycks försvinna redan i slutet av 1700-talet eller vid 1800-talets början. Därefter försvinner Hagsjötorp/Hästhagstorp på 1840-talet och Västra Björnö i slutet av 1800-talet. Byggnaderna vid Linnäs rivs och flyttas på 1910-talet, medan Kalvstorp och Skogsnäs lever kvar in på 1940-talet. Troligen försvinner även Tegelviken vid ungefär denna tid. Ingen av platserna är ännu registrerad som fast fornlämning.

Idag betecknas ett torp som fornlämning enligt Riksantikvarieämbetets praxis först när det är dokumenterat äldre än år 1800. Denna praxis är emellertid under utredning och det är inte omöjligt att den kommer att luckras upp så att själva årtalet inte längre kommer att avgöra om lämningen ska betraktas som fornlämning eller ej.

Vid torpen kring Tidö, såväl som i Riddarhyttan och i Lillhärad, är syren en av de stora vinnarna. Även spirea och snöbär vid de torp där de finns har klarat sig bra. Buskarna med sina tåliga vedartade stammar breder ut sig mer och mer för varje år med hjälp av rotskott. Sämre förutsättningar har perennerna som varje vår ska tränga upp genom den allt tjockare grässvålen. Undantaget är kaprifol och vintergröna som på de torp där de förekommer brett ut sig över flera hundra kvadratmeter.

Färre perenner har påträffats vid Tidö och i Riddarhyttan än i Lillhärad. Detta har troligen flera förklaringar. De perenna växterna klarar sig sämre när det moderna skogsbruket tränger sig på, och därmed försvinner de flesta av torparnas växter. Ju längre sedan ett torp övergavs, desto troligare är det att växterna försvunnit, men trots att det är cirka 200 år sedan som Smedstorp övergavs, finns här fortfarande både berberis och krusbär kvar! Likaså finns det krusbärsbuskar vid Hästhagstorp drygt 160 år efter det yngsta kartbelägget. Några bevis för att dessa växter är så gamla finns naturligtvis inte, men tanken svindlar!

Vad har hänt sedan sist?

Tillägg och rättelser

Vid ett återbesök vid Hagen i Ridдарhyttan hittades brunnen, strax öster om husgrunden. Brunnen är igenfylld och övertäckt med murkna brädor med ett tjockt lager löv. Vid besöket hade några av brädorna trillat ner, varvid brunnen avslöjades. Vid inventeringen 2005 fanns två äppelträd vid torpet, varav det ena redan dött. Vid besöket 2006 hade detta trillat omkull, och det kvarvarande trädet även det dött.

Figur 69. Brunnen på Hagen hittades vid ett återbesök, sommaren 2006.

Figur 68. Äppelträden vid Hagen klarade inte vintern.

I rapporten, Krusbär eller måbär - Vem bryr sig?, i bildtexten till Röningstorp, sidan 29, har tryckfelsNisse varit framme. Trädet, av vilket det idag endast återstår en stubbe, som på Eva Timms bild har liar hängande i sig, är en ask, inte en alm.

Publicering av projektet

Resultaten från projekten i Lillhärad och Ridдарhyttan kommer att publiceras i en samlingsvolym som behandlar torpens arkeologi. Den beräknas komma ut under 2007.

Bevarande av fruktträd

Tillsammans med Vallby friluftsmuseums trädgårdsmästare Maria Löfgren och Västerås-Badelunda trädgårdsförenings Leif Adolfsson, har tidigare insamling av ympis skett från flera av fruktträden i Lillhärad. Anledningarna till att insamling av ympar sker är flera: dels är förhoppningen att säkerställa trädens framtid. En ymp är ju en del av ett träd som får utvecklas till ett nytt träd och därmed bevaras den genetiska informationen, dels är förhoppningen att så småningom, under kontrollerade former, kunna sortbestämma träden och få reda på om det är någon gammal lokal sort som kanske varit försvunnen. På lång sikt kan man kanske till och med tänka sig försäljning av dessa gamla sorter, både frukt och ympar. Dessa ympar finns numera att beskåda i prästrädgården på Vallby friluftsmuseum.

Figur 70. Leif Adolfsson hjälper till med ympningen på Vallby.

Bevarande av kulturväxter

Sedan tidigare har även växter från Lillhärad flyttats till Vallby friluftsmuseum. Med hjälp av trädgårdsmästare Maria Löfgren har dessutom en första omgång med kulturväxter från Riddarhyttan flyttats till Vallby, för att bevaras för framtiden. På Vallby bidrar växterna till att stärka museimiljön och ge den rätta tidsandan.

Det känns viktigt att påpeka att endast delar av bestånden flyttas och alltså inte utrotas på sin ursprungliga växtplats. Till följd av detta har en del av växterna inte kunnat flyttas, eftersom bestånden är alltför små. Från Hagen flyttades vintergröna och trädgårdslysing och från Hedsmora mästerrot och humle. Från Kopparbo togs krusbär, stormhatt och frön från akleja, och från Fallet togs röda vinbär. Från Långens togs Lovisas spirea samt vit och lila syren, och från Övertjärn togs spirea, lupin och trädgårdsnattviol. Växterna finns till beskådande runt om på Vallby.

Figur 71. Finns det något liv kvar i äppelträdet?

Röjning av torp

På de tre Lillhäradstorpen, Närtorpet, Rönningstorp och Kolartorp, har det första steget tagits tillsammans med Skogsstyrelsen i Västmanlands distrikt, för att om möjligt få till stånd en röjning av området på och kring torpen. Detta görs eftersom lämningarna är be vuxna med gran, som vid ett stormfälla kan skada lämningarna svårt. I skrivande stund har ännu inga insatser gjorts, men planerna kvarstår.

Torpvandring

En torpvandring för allmänheten har genomförts i Lillhärad, i samarbete med Länsstyrelsens Fiske- och Lantbruksenhet och deras KULM-verksamhet. Ett tiotal deltagare besökte torpen Vitmossen och Närtorpet i september 2006.

Hur går vi vidare?

En presentation av denna rapport för intresserade planeras under året. Återstår gör även presentation av rapporten för intresserade i Riddarhyttan. Om det visar sig att det finns önskemål hos allmänheten för att besöka några av dessa torpställen är det förstås viktigt att en torpvandring genomförs, i Riddarhyttan såväl som vid Tidö. En sådan skapar ytterligare utrymme för eftertanke kring bygdens historia.

Pengar har sökts och beviljats, inom Skogens kulturarv, för ett utvecklingsprojekt med tonvikt på det biologiska kulturarvet, inom ramen för de 28:25-medel som Riksantikvarieämbetet avsätter. Planerna är att tillsammans med Sveriges Hembygdsförbund erbjuda Sveriges hembygdsföreningar och andra intresserade en möjlighet till utveckling av de redskap som finns för torpinventering idag. Fyra tredagarskurser planeras under 2007.

Samarbetet med POM, programmet för odlad mångfald, fortskrider med inrapportering av de fynd som görs. Insamling av ympris från de sista träden i Lillhärad och Riddarhyttan planeras i skrivande stund. Från Tidö kommer även en del växter att flyttas till Vallby friluftsmuseum för framtiden.

Bilagor

Bilaga 1: Tabell med torpens förekomst i kartmaterialet.

Linnäs	T47-40:1 Vikhus, Geometrisk karta 1707. "Lindnäs" 19-RYT-87, Gränsbestämning 1863. "Linnäset" Generalstabskartan kartblad Västerås 1868???"Linäs" Häradsekonomska kartan, kartblad Tidö, 1905-1911. "Linnäs"
Hästhagstorp/Hagsjötorp	T47-35:1, Tidö, Geometrisk avmätning 1687. "Hästhags Torp" Geometrisk deliniation öfver Tijdön 1687. "Hackskjyttorp" T47-35:2, Tidö, Geometrisk avmätning över Hagsjötorp m.fl. 1786. "Hagsjötorpet" 19-RYT-44, karta över Tidö 1788. "Hagsjötorpet"
Tegelviken	(19-RYT-44, karta över Tidö 1788. "Tegelviken") Häradsekonomska kartan, kartblad Tidö, 1905-1911. "Tegelviken"
Kalvstorp	T47-35:1, Tidö, Geometrisk avmätning 1687. "Kalfs Torp" 19-RYT-44, karta över Tidö 1788. "Kalf" Generalstabskartan kartblad Västerås 1868???"Kalfstorp" Häradsekonomska kartan, kartblad Tidö, 1905-1911. "Kalfstorp"
Skogsnäs	19-RYT-44, karta över Tidö 1788. "Skogsnäs" Generalstabskartan kartblad Västerås 1868???"Skogsnäs" Häradsekonomska kartan, kartblad Tidö, 1905-1911. "Skogsnäs"
Smedstorp	T47-35:1, Tidö, Geometrisk avmätning 1687. "Smeds Torp" T47-40:1 Vikhus, Geometrisk karta 1707. "Tegel Stügna"
Västra Björnö	T47-35:1, Tidö, Geometrisk avmätning 1687. "Björnö" T47-40:1 Vikhus, Geometrisk karta 1707. "Västra Björnö Hemmanet" 19-RYT-87, Gränsbestämning 1863. "Björnö" Generalstabskartan kartblad Västerås 1868???"Björnö" Häradsekonomska kartan, kartblad Tidö, 1905-1911. (endast en ekonomibyggnad markerad)

Bilaga 2: Teckenförklaring med vetenskapliga och svenska namn för växterna.

Vetenskapligt namn	Svenskt namn	Vetenskapligt namn	Svenskt namn
<i>Dryopteris filix-mas</i>	Träjon 	<i>Acer platanoides</i>	Lönn
<i>Fagaceae</i>	Ek 	<i>Aegopodium podagraria</i>	Kirskål
<i>Urtica dioica</i>	Nässla 	<i>Syringa vulgaris</i>	Syren
<i>Aquilegia vulgaris</i>	Akleja 	<i>Vinca minor</i>	Vintergröna
<i>Berberis vulgaris</i>	Berberis 	<i>Lonicera xylosteum</i>	Skogstry
<i>Sedum telephium</i>	Kärleksört 	<i>Lonicera caprifolium</i>	Kaprifol
<i>Ribes uva-crispa</i>	Krusbär 	<i>Symphoricarpos albus</i>	Snöbär
<i>Ribes alpinum</i>	Måbär 	<i>Petasites hybridus</i>	Pestskräp
<i>Hydrangeaceae</i>	Schersmin 		
<i>Malus domestica</i>	Äpple 	Stubbe 	
<i>Prunus domestica</i>	Krikon 		
<i>Prunus avium</i>	Körsbär 		
<i>Rosa sp.</i>	Nypon 		

Bilaga 3: Tabell över de olika växterna och vilka torp de återfunnits vid.

Växter	Linnäs	Hästhags- torp	Tegel- viken	Kalvs- torp	Skogs- näs	Smeds- torp	Västra Björnö
Dryopteridaceae							
Träjon	X			X	X		
Fagaceae							
Ek	X		X				
Urticaceae							
Nässlor			X	X			
Ranunculaceae							
Akleja	X						
Berberidaceae							
Berberis			X			X	X
Crassulaceae							
Kärleksört							X
Grossulariaceae							
Krusbär	X	X	X	X	X	X	X
Måbär	X		X				X
Hydrangeaceae							
Schersmin				X			
Rosaceae							
Vildapel	X		X	X		X	X
Plommon/ Krikon				X			
Körsbär			X				
Nypon	X						X
Aceraceae							
Lönn	X						
Apiaceae							
Kirskål				X			
Oleaceae							
Syren	X			X			
Apocynaceae							
Vintergröna	X						
Caprifolaceae							
Druvfläder					X		
Skogstry							
Kaprifol	X						
Snöbär			X				
Asteraceae							
Pestskråp	X						

Bilaga 4: Figurreferenser:

- Sid 8, figur 2: foto Ernst Blom, Tidö slott med fruktträdgård. 1920. VLM arkiv bild nr 2418.
- Sid 10, figur 3 : Utsnitt ut Gröna kartan 10G NO Eskilstuna. 1994.
- Sid 11, figur 4: Karta Tidö. 1687. Utsnitt ur: LMV T47-35:1.
- Sid 11, figur 5: Utsnitt ur Häradsekonomiska kartan, kartblad Tidö. 1911.
- Sid 13, figur 6: foto Josefina Sköld. Äppellå Tidö. 2006.
- Sid 14, figur 7: Karta Linnäs. 1863. Utsnitt ur: LM 19-RYT-87.
- Sid 15, figur 8: Karta Linnäs. Utsnitt ur Häradsekonomiska kartan, kartblad Tidö. 1911.
- Sid 15, figur 9: foto Sköld. Husgrunden Linnäs. 2006.
- Sid 16, figur 10: foto Sköld. Pestskråp, blad. 2006.
- Sid 16, figur 11: foto Sköld. Pestskråp vid källan. 2006.
- Sid 16, figur 12: foto Sköld. Pestskråp, blommor. 2006.
- Sid 17, figur 13: foto Sköld. Kaprifol. 2006.
- Sid 17, figur 14: foto Sköld. Kaprifol. 2006.
- Sid 17, figur 15: foto Sköld. Nypon. 2005.
- Sid 18, figur 16: foto Sköld. Vintergröna. 2006.
- Sid 18, figur 17: foto Sköld. Akleja. 2006.
- Sid 19, figur 18: Andersson & Sköld. Situationsplan Linnäs. 2007.
- Sid 20, figur 19: Karta Hagsjötorp. 1786. Utsnitt ur: LMV T47-35:2.
- Sid 21, figur 20: Karta Hagsjötorp. 1788. Utsnitt ur: LM 19-RYT-44.
- Sid 21, figur 21: foto Sköld. Källare Hästhagstorp. 2006.
- Sid 22, figur 22: foto Sköld. Krusbär. 2006.
- Sid 22, figur 23: Andersson & Sköld. Situationsplan Hästhagstorp. 2007.
- Sid 23, figur 24: Karta Tegelviken. 1788. Utsnitt ur: LM 19-RYT-44.
- Sid 24, figur 25: Karta Tegelviken. Utsnitt ur Häradsekonomiska kartan, kartblad Tidö. 1911.
- Sid 24, figur 26: foto Sköld. Utsikt från Tegelviken. 2006.
- Sid 25, figur 27: foto Sköld. Ek. 2006.
- Sid 25, figur 28: foto Sköld. Fågelbär. 2006.
- Sid 26, figur 29: foto Sköld. Snöbär. 2006.
- Sid 26, figur 30: foto. Sköld. Nässla. 2005.
- Sid 27, figur 31: Andersson & Sköld. Situationsplan Tegelviken. 2007.
- Sid 28, figur 32: foto Sköld. Vägen till Kalvstorp. 2006.
- Sid 28, figur 33: Sjökvist. Karta Kalvstorp 1788. Trädgårdens begränsning förstärkt digitalt. Byggnadernas funktioner tolkade efter information i husesyn från 1786. Bakgrundsbild utsnitt ur: LM 19-RYT-44.
- Sid 29, figur 34: Karta Kalvstorp & Skogsnäs. Utsnitt ur Häradsekonomiska kartan, kartblad Tidö. 1911.
- Sid 30, figur 35: foto Sköld. Husgrunden vid Kalvstorp. 2006.
- Sid 31, figur 36: foto Sköld. Utsikt från Kalvstorp. 2006.
- Sid 31, figur 37: foto Sköld. Kirskål. 2006.
- Sid 32, figur 38: foto Sköld. Krikon. 2006.
- Sid 32, figur 39: foto Sköld. Syren. 2006.
- Sid 32, figur 40: foto Sköld. Schersmin. 2006.
- Sid 33, figur 41: foto okänd. Äldre Kalvstorp. Ur: Rytterne hembygdsförenings torpinventering. 1925.
- Sid 33, figur 42: foto okänd. Yngre Kalvstorp. Ur: Rytterne hembygdsförenings torpinventering.
- Sid 34, figur 43: foto okänd. Axel i båten. Ur: Rytterne hembygdsförenings torpinventering.
- Sid 34, figur 44: foto okänd. Kohagen. Ur: Rytterne hembygdsförenings torpinventering.
- Sid 35, figur 45: Andersson & Sköld. Situationsplan Kalvstorp. 2007.
- Sid 36, figur 46: Sjökvist. Karta Skogsnäs. 1788. Trädgårdens begränsning förstärkt digitalt. Byggnadernas funktioner tolkade efter information i husesyn från 1786. Bakgrundsbild utsnitt ur: LM 19-RYT-44.
- Sid 37, figur 47: foto Sköld. Husgrunden Skogsnäs. 2006.
- Sid 38, figur 48: foto Sköld. Druvfläder. 2006.
- Sid 38, figur 49: Andersson & Sköld. Situationsplan Skogsnäs. 2007.
- Sid 39, figur 50: foto Sköld. Grindstolpe Smedstorp. 2006.
- Sid 39, figur 51: Karta Smedstorp. 1687. Utsnitt ur RA Geometrisk delineation öfver Tijdön.
- Sid 40, figur 52: Karta Smedstorp. 1707. Utsnitt ur: LM 19-RYT-42.
- Sid 40, figur 53: foto Sköld. Apel. 2006.

Sid 41, figur 54: foto Sköld. Berberis. 2006.
 Sid 41, figur 55: foto Sköld. Träjon. 2006.
 Sid 42, figur 56: Karta Björnö. 1787. RA volym 210.
 Sid 43, figur 57: Karta Björnö. 1863. Utsnitt ur: LM 19-RYT-87.
 Sid 44 figur 58: Karta Björnö. Utsnitt ur Häresekononiska kartan, kartblad Tidö. 1911.
 Sid 44 figur 59: foto Sköld. Spismursröse Björnö. 2006.
 Sid 45 figur 60: foto Sköld. Kärleksört. 2006.
 Sid 45 figur 61: foto Sköld. Måbär. 2006.
 Sid 45 figur 62: foto Sköld. Skogstry. 2006.
 Sid 46 figur 63: Andersson & Sköld. Situationsplan Västra Björnö. 2007.
 Sid 48 figur 64: foto Sköld. Krusbär. 2005.
 Sid 48 figur 65: foto Sköld. Vinbär. 2005.
 Sid 49 figur 66: foto Sköld. Lärk. 2006.
 Sid 49 figur 67: foto Sköld. Lärk. 2006.
 Sid 51 figur 68: foto Sköld. Växtinsamling Riddarhyttan. 2006.
 Sid 51 figur 69: foto Sköld. Brunnen Hagens. 2006.
 Sid 51 figur 70: foto Sköld. Ympning. 2006.
 Sid 52 figur 71: foto Sköld. Växtinsamling Riddarhyttan. 2006.

Bilaga 5: Tabell över de olika växterna och de torp de har återfunnits vid.

Svenskt namn	Vetenskapligt namn	Beskrivs under torp	Sida
Akleja	<i>Aquilegia vulgaris</i>	Linnäs	18
Apel	<i>Malus sylvestris</i>	Smedstorp	40
Berberis	<i>Berberis vulgaris</i>	Smedstorp	41
Druvfläder	<i>Sambucus racemosa</i>	Skogsnäs	38
Ek	<i>Quercus robur</i>	Tegelviken	25
Kaprifol	<i>Lonicera caprifolium</i>	Linnäs	17
Kirskål	<i>Aegopodium podagraria</i>	Kalvstorp	31
Krusbär	<i>Ribes uva-crispa</i>	Hästhagstorp	22
Kärleksört	<i>Sedum telephium</i>	Västra Björnö	45
Körsbär	<i>Prunus avium</i>	Tegelviken	25
Lönn	<i>Acer platanoides</i>	Linnäs	16
Måbär	<i>Ribes alpinum</i>	Västra Björnö	45
Nypon	<i>Rosa sp.</i>	Linnäs	17
Nässlor	<i>Urtica dioica</i>	Tegelviken	26
Pestskråp	<i>Pestisites hybridus</i>	Linnäs	16
Plommon/krikon	<i>Prunus domestica</i>	Kalvstorp	32
Schersmin	<i>Philadelphus sp.</i>	Kalvstorp	32
Skogstry	<i>Lonicera xylosteum</i>	Västra Björnö	45
Snöbär	<i>Symphoricarpus albus</i>	Tegelviken	26
Syren	<i>Syringa vulgaris</i>	Kalvstorp	32
Träjon	<i>Dryopteris filix-mas</i>	Smedstorp	41
Vintergröna	<i>Vinca minor</i>	Linnäs	18

Referenser

Förkortningar

LM= Lantmäteriet, Västerås.

LMV= Lantmäteriverket, Gävle.

POM= Programmet för Odlad Mångfald

RA= Riksarkivet, Stockholm.

SOFI= Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.

ULA= Uppsala Landsarkiv.

VLM= Västmanlands läns museum, Västerås.

Länkar

POM (programmet för odlad mångfald) med perennuppropet. www.pom.info

Riksförbundet Svensk Trädgård med zonkarta. www.tradgard.org

Vallby friluftsmuseum. www.vallbyfriluftsmuseum.se

SOFI, ortnamnsregistret. www2.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/index.htm

Kart- och arkivmaterial

Lantmäteriet i Västerås

19-RYT-7, Tidö, renritning av 1687 års karta.1786.

19-RYT-42, Wikhus säteri, rågångsreglering 1787.

19-RYT-44, karta över Tidö 1788.

19-RYT-58, Tärnö, enskifte 1819.

19-RYT-87, Gränsbestämning 1863.

19-RYT-126, Wikhus, laga skifte 1921.

Lantmäteriverket, Gävle

T47-35:1, Tidö, Geometrisk avmätning 1687.

T47-35:2, Tidö, Geometrisk avmätning över Hagsjötorp m.fl. 1786.

T47-40:1 Vikhus, Geometrisk karta 1707.

Generalstabskartan, kartblad Västerås 1868???

Häradsekonomiska kartan, kartblad Tidö, 1905-1911.

Riksarkivet

Tidö gårdsarkiv:

Husesyner 1816 – 1834

Husesyner 1855 –

Volym 175

Volym 207 – 208

Volym 210 (Handlingar rörande en tvist mellan Tidö och Vikhus 1786-1787)

Geometrisk deliniation öfver Tijdön 1687.

Rytterne hembygdsförening

Torpinventering utförd på 1970-talet.

Uppsala Landsarkiv

Husförhörlängder för Lilla Rytterne socken

AI B:1 1680-1700

AI B:2 1701-1741

AI B:3 1775-1786

AI B:4 1787-1798

AI B:5 1799-1809

AI B:6 1810-1822
AI B:7 1822-1832
AI B:8 1833-1842
AI B:9 1843-1850

Husförhörlängder för Stora och Lilla Rytterne socken

AI C:1 1851-1860
AI C:2 1861-1870
AI C:3 1871-1880
AI C:4 1881-1890
AI C:5 1891-1895

Församlingsbok 1900, 1910, 1920

Västmanlands läns museums arkiv

Informationsblad om Tidö inför försäljning, ca 1880-tal, VLM arkiv.

Litteratur

- Almgren, G., Jarnemo, L., Rydberg, D.**, 2003. *Våra ädla lövträd*. Skogsstyrelsen
- Berglund, K.** 2004. *Längtans blommor – Om gammaldags trädgårdsväxter*. Prisma.
- Betänkande angående torpareklassens tillbakagång. Afgjivet den 6 maj 1911 utaf de af chefen för Kungl. Jordbruksdepartementet enligt nådigt bemyndigande tillkallade sakkunnige*. Stockholm.
- Beyron, U.** 1977. *Blommor från mormors tid*. LT's förlag Stockholm AB
- Brink, S.** 2002. *Namn, landskap och bebyggelse i Rytternebygden*. Nya anteckningar om Rytterns socken. Västerås.
- Carlberg, B.** 1988. *Gömda växter i glömda trädgårdar*. Wahlström & Widstrand
- Danielsson, J.** 1998. *Bondeboken*. Norstedts
- Den virtuella floran.** 2007. <http://linnaeus.nrm.se/flora/welcome.html>
- Ersson, P-G.** 2002. *Medeltiden avspeglad i kartor och kulturlandskap*. Nya anteckningar om Rytterns socken. Västerås.
- Hamilton, H.** 1995. *Arvet – Bilder och röster från ett fjärran land*. Skogens hus, Täby.
- Hellspong, M, Löfgren, O.** 1991. *Land och Stad. Svenska samhällstyper och linsformer från medeltid till nutid*. Lund.
- Holmberg, P., Eklöf, M-L., Pedersen, A.** 1999. *Vanliga vilda växter till mat, krydda, hälso- och kroppsvård*. Svenska turistföreningen, Bokförlaget Prisma
- Holzhausen, A.** 1935. *Holzhausens småböcker om trädgårdsodling, 1. Trädgårdens träd och buskar*. Albert Bonniers förlag.
- Hoppe, E.** 1992. *Örter – Odling och användning*. ICA bokförlag.
- Klang, T.** 1997. *Tidöminnen : Thore Klang berättar om folket och livet kring godset på 1910-, 1920- och 1930-talen*. (utskrift av bandade intervjuer 1994-10-12 samt 1994-06-12) Västmanlands läns museum
- Krok, Th.O.B.N. & Almquist, S.** 1994. *Svensk flora – fanerogamer och ormbunksväxter*. 28:e upplagan, Liber AB.
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 3*. Wahlström & Widstrand
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 4*. Wahlström & Widstrand
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 5*. Wahlström & Widstrand
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 6*. Wahlström & Widstrand
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 7*. Wahlström & Widstrand
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 8*. Wahlström & Widstrand
- Lindman, C.A.M.** 1974. *Nordens flora, band 9*. Wahlström & Widstrand
- Ljungberg, P.A.** 1880. *Westerås stifts herdaminne*. Ny följd 1800-1880. Örebro.
- MacFayden, D. & Westrup, J. P.** 1982. *Blommor ur örtagården*. Bokförlaget Trevi
- Mossberg, B. & Stenberg, L.** 2003. *Den nya Nordiska floran*. Wahlström & Widstrand

- Nilsson, A.** 1989. *Våra päron-, plommon- och körsbärssorter*. Nordiska Genbanken. Karlebo Förlag AB.
- Nilsson, A.** 1986. *Våra äppelsorter*. Nordiska museet, Stockholm. AB Allmänna förlaget, Stockholm.
- Olsson, S.** (Projektledning). 1982. *Örtmedicin och växtmagi*. Reader's Digest AB, Stockholm
- Riksförbundet Svensk Trädgård.** 1993. *Växtatlas*. Riksförbundet svensk Trädgård.
- Sköld, J. & Åman, E.** 2004. *Krusbär eller måbär – Vem bryr sig?*. VLM, Kulturmiljöavdelningen, rapport A 2004:A61
- Sköld, J. & Åman, E.** 2005. *Riddarhyttan – En plats för vila och ro?*. VLM, Kulturmiljöavdelningen, rapport A 2005:A56
- SOFI, ortnamnsregistret.** www2.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/index.htm
- Ström, K.** 2004. *Synnerligen märkliga*. Västerås.
- Vetvicka, V.** 1980. *En handbok i färg om vilda blommor på åker, äng och i skog*. Nybloms förlag.
- Västeråsbygden – ett program för kulturminnesvård*. Det I: Beskrivning. Fornminnen och andra kulturlämningar. Västerås Kulturnämnds skriftserie nr 16. 1987.
- Walfridson, M.** 2002. *Stora boken om perenner*. Bokförlaget Semic.
- Wrangel, F. U.** 1886. *Anteckningar om Rytterns socken*. Stockholm.